

Черниговская областная еврейская община
БЕФ "Хасде Эстер"

ЕВРЕИ ЛЕВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ

История и культура

Материалы VI-го
научного семинара
(31 марта 2011 г.,
г. Чернигов)

Чернигов
2011

ББК 63.3(4УКР-4ЧЕР)-01

Е 22

Редакционная коллегия: **С. Бельман, И. Липкина,
В. Мудрицкая, А. Чеван.**

Е 22

Евреи Левобережной Украины. История и культура: Материалы VI-го Международного научного семинара / БЕФ «Хасде Эстер», Черниговская областная еврейская община; Редколлегия: С. Бельман, И. Липкина, В. Мудрицкая, А. Чеван. – Чернигов, 2011 г. – 104 с.: Ил.

ISBN 978-966-2482-38-6

VI-й Международный научный семинар «Евреи Левобережной Украины. История и культура» был проведен в рамках VII-го городского фестиваля еврейской культуры имени Шолома Алейхема.

В сборник вошли материалы, рассказывающие об истории и культуре евреев Черниговщины XIX–XX вв.

Для преподавателей, учителей, научных работников, музеиных сотрудников, краеведов и всех, кто интересуется еврейской историей и культурой.

ББК 63.3(4УКР-4ЧЕР)-01

ISBN 978-966-2482-38-6

Євреї за Локотською заставою

За існуючим й досі у Шостці переказом, євреям не дозволялося до Жовтневого перевороту 1917 р. оселятися в межах поселення Шостенського порохового заводу, розташованого на перехресті старого Новгородського шляху з його відгалуженнями на Вороніж та Крупець (Ямпіль, Севськ). Межі поселення визначали чотири придорожні в'їздні застави: Новгород-Сіверська, Глухівська (Локотська), Воронізька та Крупецька, встановлені в 1850-х роках на його границях. Ось за цими заставами нібіто й дозволялося оселятися євреям. Проте, старожили, згадуючи свої молоді дореволюційні роки, кажуть – в поселенні все ж таки проживало декілька євреїв, з них «кто служил в царской армии. А это было немного, семьи две-три».

Також у народі кажуть – усі інші євреї торговці проживали за Локотською заставою, а по смерті ховали їх, і службовців, і торговців, разом на єврейському кладовищі за Воронізькою заставою. Справді, на плані Шостки 1912 р. позначено «Еврейское кладбище» за Воронізькою заставою. Слід відмітити, що тільки за цією південною заставою не закінчувалися заводські землі. Вони тяглися від застави ще з версту по воронізькій дорозі смугою у півтори сотні сажнів. За залізницею праворуч дороги й було розташоване єврейське кладовище. З його південної сторони позначено хату, в якій, за переказом, мешкав сторож. Неподалік, за півсотні сажнів на захід від кладовища, позначено ще один прямокутник з двома хатами та написом «Бойня». Кладовище та бойня розташовані на плані в межах зазначеного вище коридору (смуги) заводських земель за Воронізькою заставою.

А ось на схід від кладовища, за межею заводських земель, позначено «Хутор Петуховка». Як бачимо з плану, хутір знаходився

не на заводських землях, а на приватних. Напис «Хутор Петуховка», нанесений поперек ліній суцільної забудови вулиці по обидві сторони дороги, ліворуч тодішнього лісопильного заводу (вулиця відповідає сучасній вулиці Артема від перехрестя з вулицею Литвинова до перехрестя з вулицею Челюскінців). Друга вулиця Петухівки має на плані суцільну забудову тільки з однієї лівої (східної) сторони дороги (вулиця відповідає сучасній вулиці Литвинова від вулиці Артема до Воронізької вулиці). Також на плані є позначки десятюх хат там, де зараз проходить вулиця Молодіжна зі своїм провулком до вулиці Артема. За спогадами старожилів, якраз у цьому місці за залізницею було колись болото, з нього витікав криничний ручай, що мав далі по течії дві болотисті долини одна за одною протягом версті. Тобто, ще до нинішнього залізничного мосту (вул. Ціолковського, 15) були дві низини з джерелами. Можливо, цей ручай звався «Петушок».

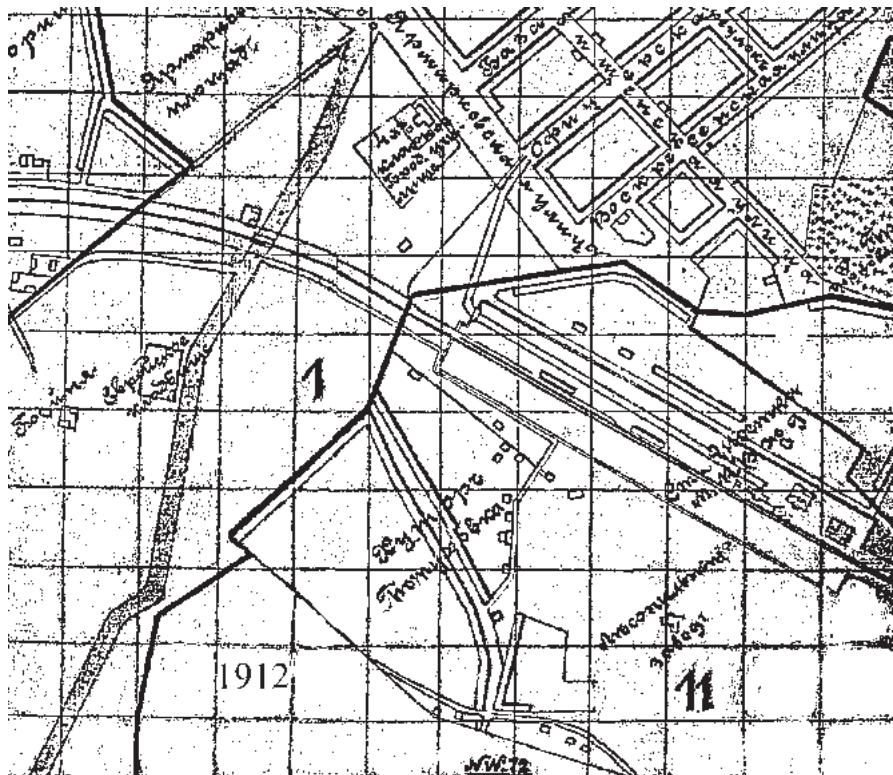
На дещо старішому плані Шостенського поселення 1897 р., єврейське кладовище розташоване так само за залізницею, але з іншої лівої (східної) сторони дороги, і названо «Бывшим єврейским кладбищем» з умовними овальними позначками могил. Насьогодні петухівські старожили не можуть пригадати будь-які перекази про знахідки залишків поховань з цієї лівої сторони дороги. Люди кажуть: на відомому їм єврейському кладовищі з правої сторони дороги ховали небіжчиків без домовин, опускаючи їх в ямку в сидячому стані, а на могилках встановлювали невеликі камені. Мабуть, такі ж самі кам'яні надгробки були й на бувшому єврейському кладовищі. Можливо, саме на ньому, як дізнаємося з газетної публікації, влітку 1902 р. мешканець Петухівки робітник порохового заводу Василь Максименко (1872–1942), член таємного соціал-демократичного гуртка «Організовані робітники Шостенських порохових заводів», переховував від поліції кілька примірників газети «Іскра» №22 від 1 липня 1902 р., в якій, зокрема, йшлося про революційні настрої робітників Шостенського порохового заводу.

До речі, ця замітка з Шостки має підпис «Петухов». Якщо Петухов не псевдонім, то, зрозуміло, це натяк на походження автора з Петухівки. За переказом, назва поселення походить від співучої птиці «петуха», якого полюбляли тримати в хуторі євреї, тоді як інші мешканці тримали дещо іншу живність, непідходящу для назви поселення.

На плані Шостки 1905 р. незаселену місцевість за залізницею по Воронізькій дорозі названо «Груды». Так, це були важко проїзняті глибокі піщані пагорби. Безсумнівно, на цьому пагорбі й було перше єврейське кладовище, а те, що воно названо колишнім, можна пояснити з написів плану 1897 р. На ньому значиться «Бывшее Шостенское капсюльное заведение» стосовно будівель тільки-но відкритого в 1848 році капсульного закладу. Згодом «Капсуль», як відомо, простояв у консервації майже чотири десятиліття (з 1880 по 1907 р.). Отже, бездіяльність капсульного виробництва та й взагалі занепад усього Шостенського порохового заводу призвело до відтоку населення. Можливо, євреї залишили Шостку, тому їхнє кладовище стало «бувшим» і нових поховань на ньому вже не з'являлося. Зменшення населення Шостки підтверджують статистичні дані за 1892 р. Так, у порівнянні з попередніми даними перепису за 1859 р., населення Шостки зменшилося за 33 минулі роки на 393 особи (з 3548 до 3153), хоча в цілому населення Воронізької волості, у якій розташований пороховий завод, значно зросло. Слід відмітити взагалі незначну кількість людей «єврейского вероисповедания», які проживали в той час у Воронізькій волості. Зокрема, статистика 1889 р. вказує на 279 таких осіб, тоді як православних осіб було 12882. Можна стверджувати, що євреї службовці таки проживали в поселенні Шостенського порохового заводу ще до побудови застав у 1850-х роках, тому й ховали їх на заводських землях за Воронізькою заставою. Потім з 1900-х років відновилося їхнє кладовище неподалік «бывшего» місця поховання, але з іншої, правої сторони воронізької дороги.

У статистичному виданні «Список населених міст Чернігівської губернії, имеючих не менше 10 жителів за 1901 рік», вперше згадується Петухівка. На жаль, чисельність її населення надана разом з іншим, розташованим по цей північний бік залізниці, хутором Оборки – 270 мешканців (128 чоловіків, 142 жінки). У «Списку 1859 року» всіх тодішніх поселень, навіть з одним мешканцем, хутір Оборки (Петухівка) відсутній. Немає його також і на карті 1863 р. й на плані Шостенського поселення 1897 р. Отже, час появи хутора за Воронізькою заставою поблизу поселення порохового заводу має бути десь після 1897 р. Це підтверджують й старожили з вулиці Артема. Зокрема вони кажуть, що будинок №20 збудований вперше 1899 р., а будинок №26 – 1905 р. Цікаво, що посеред цих будинків стоїть будинок №24, у якому мешкав у березні 1918 р. у військовий комісар Шостки Моргун. Будинок належав Федору Безкровному, син якого був першим більшовиком Шостки. Про родину Безкровних розповів шосткинцям у 1962 році завідуючий міськвідділом культури та спорту установ Авраам Цирльов, автор правдивих краєзнавчих публікацій в шосткинській газеті «Зоря». Можливо, ще до революції кілька родин євреїв оселилося на Петухівці.

Все ж таки більшість євреїв, за переказом, проживало до революції за Локотською заставою. Взагалі, за цією заставою мешкали кравці, чоботарі, сажотруси, водовози, золотарі, «гробовщики» (поблизу кладовища). Вони обслуговували мешканців шостенського поселення, в якому напередодні революції, за даними перепису 1917 року, було 1082 двори («владения») з 1328 квартирами, де проживало 9319 осіб. За переказом, навіть цигани проживали влітку табором за Локотською заставою. За заставою були синагога і лазня. Остання працювала навіть по суботах, але без господаря - єрея, який «по закону того времена не должен был торговать (по суботам), то те кто приходил в баню, сами опускали деньги в открытый, разделенный на клеточки ящик, и сами брали здачу».

Ця єврейська лазня позначена на плані 1912 р. як приватна власність: «Частн. баня». Поряд з лазнею позначено лише один будинок, ніяких інших будинків по правій стороні дороги немає. Також на плані 1912 р. нанесена ще одна лазня, десь за кілометр північніше і безпосередньо на річці Шостці. Вона міститься й на старішому плані 1897 р. як «Паровая баня для офицеров и рабочих». Цією заводською лазнею користувалися шостенці з прилеглих до заводу вулиць аж до кінця 1950-х років, поки завод не перегородив річку Шостку колючим дротом. До речі, на плані 1897 р. позначена за Локотською заставою, по правій стороні дороги на Глухів, одна велика садиба, а через 300 метрів – мала садиба. Далі відсутні будь-які позначення хат аж до річки Шостки, де згодом на

початку 1900-х років з'явилася єврейська лазня. На плані 1912 р. вже маємо на цьому місці суцільну лінію забудови у сто сажнів довжини. Тобто тут було вже щонайменше п'ять хат. За переказом, в хатах проживало кілька єврейських родин (нині, з 1970-х років, на місці хат стоять капітальні будівлі міліції, прокуратури та суду). Єврейську баню закрили після раптового згортання НЕПу в Шостці в 1930 р. На сьогодні від лазні залишилося хіба що каміння підмурку в хащах заплави річки Шостки. Проте зберігся напівживий будинок, позначений на плані 1912 р. Він, мабуть, найстаріший з усіх хат по цій сучасній вулиці Партизан. За переказом, неподалік єврейської лазні, на садибі Котельникових, були поховані двоє партизан (Соломко та Федорченко) із трьох, розстріляних 27 серпня 1941 р. передовим загоном німецьких мотоциклістів танкової армії Гудеріана на розі вулиць Некрасова (колишня глухівська дорога) й Хрушцова (з 1948 року – вул. Партизан). Детально події того дня описав у газетній статті «Вторжение» за 2004 р. Абрам Фейгман (нащадок власника дореволюційної єврейської лазні).

Шосткинські старожили з Петухівки пам'ятають, що у війну німці тримали євреїв у бараках на вулиці Красна Поляна, це за 0,5 км західніше єврейського кладовища 1912 р. Потім їх знищили. На сьогодні відомі два місця масових поховань вбитих німцями шосткинців на території В/О «Свема» – біля будівель 6-го цеху та виробництва магнітних стрічок. Поховання виявлені випадково під час будівництва цехів у середині 1950-х років. Ще одну братську могилу пам'ятає Полякова Ганна Антонівна, 1928 р. н., яка проживає в дев'ятиповерхівці по вулиці Леніна, 12, а до війни проживала в одноповерховому будинку №34 по цій же вулиці. Могила розташована в парку навпроти так званого «будинку льотчиків» (Леніна, 26). Цей місьвиконкомівський будинок звели в 1932 р. на місці літнього кінотеатру біля монументу Леніну. Усі квартири будинку трикімнатні: за спогадами старожилів, у одній з них, на другому поверсі, мешкав до війни начальник шосткинської міліції. Під

час окупації 1941–1943 р. у будинку була німецька комендатура, а у дворі, огороженому парканом та колючим дротом, був концтабір. Німці розстрілювали і дорослих, і малих над великою ямою, виритою під деревами, за якихось сто метрів від довоєнного монумента Леніну. Два дні після розстрілу ворушилася земля. Так розповідає старенька Ганна Антонівна, очевидець розстрілу, і завжди хреститься, коли проходить повз могилу. Так це чи ні, але на сьогодні братська могила себе ніяк не проявила, навіть земляних робіт в цьому місці парку після війни не велося. А ось у дворі будинку №26 під час риття погребів у сарайах мешканці викопували людські кістки й навіть заржавілу зброю – гвинтівки та снаряди.

Стосовно всіма забутого дореволюційного єврейського петухівського кладовища, то в 1960-х роках, за головування у міськвикономі Ніконова М.В., відкрили на ньому забігайлівку, потім збудували пивний павільйон. У 1990-х роках пивну «стекляшку» приватизували під кафе. У 2000-х роках єврейська громада Шостки встановила на північному кутку колишнього кладовища пам'ятний камінь.

1. Верижникова И. Таким я помню наш город // Советское Полесье, Шостка. – 1990. – 14 октября.
2. Стогнат Б.С. Максименко В.П. // Советское Полесье, Шостка. – 1980. – 4 марта.
3. Военная промышленность Российской империи 1888-1917. – Москва, 1948. – С.54.
4. Список населенных мест Черниговской губернии имеющих не менее 10 жителей по данным за 1892-й год // Календарь Черниговской губернии на 1893 год. – Чернигов, 1892. – С .165.
5. Список населенных мест по сведениям 1859. – СПб., 1866. – С.34.
6. Календарь Черниговской губернии на 1890 год. – Чернигов, 1889. – С.39.

7. Список населенных мест Черниговской губернии, имеющих не менее 10 жителей за 1901 год. – Чернигов, 1902. – С.116.
8. Цирльов А. Сім'я Безкровних // Зоря, Шостка. – 1962. – 18 вересня.
9. Список селений и городов Черниговской губернии по уездам и волостям. – изд.2-е. – Чернигов, 1919. – С.69.
10. Верижникова И. А я помню город таким // Советское Полесье, Шостка. – 1990. – 10 сентября.
11. Поляков А. Вторжение // Советское Полесье, Шостка. – 2004. – 22 червня, 2, 16, 23 липня.

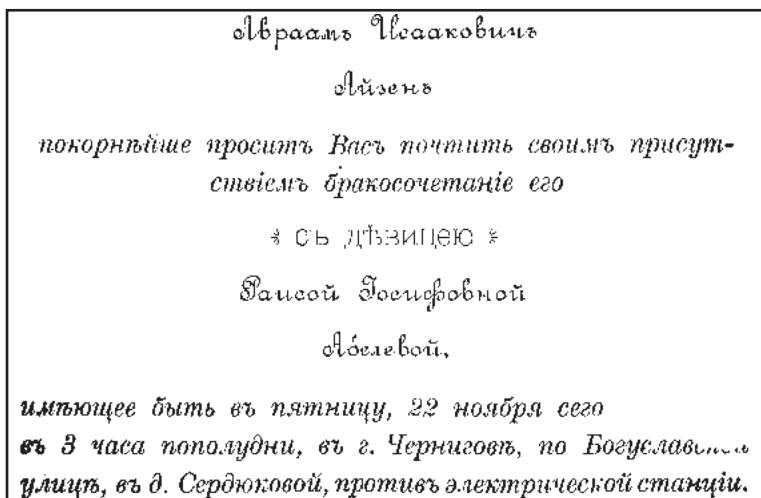
Светлана Половникова

Авраам Айзен – издатель и владелец книжного магазина в Чернигове.

История фотографии интересна не только с точки зрения искусства, но и биографий людей, которые воплощали ее в жизнь. Среди черниговских фотографов и издателей был и Авраам Исаакович Айзен.

Семья Айзенов прибыла в Чернигов в конце XIX века из Киева. Мать Авраама овдовела после рождения 14-го ребенка, и на её плечи легла забота о детях. Хана Лазаревна Айзен занималась мелкой торговлей, скупая товары на продажу и привозя их на телеге. Авраам поступил служащим на книжный склад.

В 1902 году (Аврааму было 24 года) он женился на 17-летней девушке Раисе Абелевой, родом из Нежина. Её семья, в которой насчитывалось 13 детей, также переехала в Чернигов, где молодые люди и познакомились. Отец Раисы был раввином, но вы-

нужден был отказаться от этих обязанностей, так как необходимо было содержать семью.

Авраам Айзен, по-видимому, был человеком не только грамотным, но и предприимчивым. В 1910 году он стал владельцем книжного магазина в Алексеевском пассаже, там же находилась и квартира молодых Айзенов. В семье подрастали три дочери: Фреда, Сима и Тамара. По воспоминаниям дочери Симы, отец уделял много внимания приобретению книг и учебников, в том числе и по заказу читателей. Имелась в магазине литература социалистического толка, из-за чего возникали неприятности.

Занимался Айзен также издательской деятельностью. Фото-открытки с видами Чернигова, которые продавались в его магазине, имели штамп издателя, а также фотографий «Прогресс» и «Рембрант». Сам ли Авраам делал снимки или заказывал их другим фотографам, пока выяснить не удалось. Известны некоторые виды Чернигова, изданные Айзеном, среди которых «Соборная площадь», «Мост через реку Десна», «Летний театр на Валу».

Казалось, семья надолго обосновалась в Чернигове. Однако в 1912 году у Айзенов созрел план эмигрировать в Англию, куда к тому времени переехали родственники по материнской линии. Семья отца ещё в начале 1900-х переселилась в Соединённые Штаты Америки. Но пересечь границу Аврааму с женой и дочерьми не удалось. Они попали в тюрьму за попытку нелегально покинуть Россию.

Оказалось, что его брат выехал за границу, не отбыв воинскую повинность. Теперь эта обязанность возлагалась на Авраама. Вернувшись в Чернигов, Айзен сумел уладить столь сложное дело путем вручения взятки должностным лицам. Сохранился заграничный паспорт, выданный 9 мая 1913 г. в Чернигове на имя Авраам Гилель Ицков Лейбов Айзен. Семья получила легальную возможность выехать в Англию для встречи с родственниками, где и осталась на постоянное место жительства. Там семейство

встретило известие о революционных событиях в России в октябре 1917 года. Из воспоминаний дочери известно, что Авраам Айзен даже хотел вернуться, чтобы лично участвовать в строительстве новой жизни, но он внезапно умер 8 ноября 1918 года в возрасте 40 лет во время эпидемии.

Матери одной пришлось поднимать трех дочерей 15, 13 и 12 лет, что было весьма сложно. Раиса Иосифовна Айзен от природы была способным и упорным человеком. Никогда не посещая школу, она самостоятельно выучила русский, иврит, английский и достаточно хорошо писала и говорила на этих языках. В Англии семья прожила до 1923 года. Когда дочери завершили школьное образование, они переехали в США. Мама прожила долгую жизнь – она умерла в 1982 году в возрасте 97 лет. Старшая сестра Фреда ушла из жизни в 1984 году. Две другие проживали с семьями в старом университетском городе Санта Круз, который является побратимом города Алушты. Сима Weatherwax стала профессиональным фотографом и, имея архив отца, решила отправить его в Чернигов, где прошла часть их жизни. Эти материалы поступили в 1988 г. в Черниговский исторический музей имени В.В. Тарновского. (Фт 1739-1747, Ап 635,661–662, Ад 2044–2045).

Так нам стала известна биография одного из черниговских издателей.

затрудн.
ьнія.

илянска, патр.
ентія.

августа 1911 г.

Курсовая
стоимость
дма

470

на

360^{4/5}

кор.

321

.

94

бг. 103^{4/5}/s

ып. 103^{5/5}/s

.

103^{5/5}/s

ка

93^{4/5}/s

и ико.

95

зор.

91^{4/5}/s

зен.

85^{4/5}/s

.

100^{4/5}/s

ка

96

ка

91^{4/5}/s

.

103^{4/5}/s

МИТРИЕВЪ.

НІЯ.

нъ

НИКЕЧКО

ивочное масло

3-740 1.

лицо, умѣю-

щее хорошо

печатать на

имъ Китухова,

.

УСАДЬБА 4 ком., вся удобства,
садикъ. Земли 120 кв.
саж. Ремонтъ ненуженъ. Продво
дешево за выездомъ. Сѣверянская ул.,
№ дома 14-й. 12—670—10.

**Книжный и писчебумажный
магазинъ**

**А. И. АЙЗЕНЪ,
Пассажъ № 14.**

Къ предстоящему учебному сезону
полученъ громадный выборъ всѣхъ уче-
ническихъ, канцелярскихъ и художе-
ственныхъ привадлежностей, а также
имѣется **большой выборъ**
разныхъ книгъ и подержанныхъ учеб-
никовъ. Всѣ товары будутъ прода-
ваться вѣтъ конкуренціи.

Покорѣйше прошу г.г. почтенѣй-
шихъ покупателей пройдѣ чѣмъ купить
тѣль либо вышеупомянутыя принадлѣж-
ности зайти въ мой магазинъ и убѣ-
диться, что лучшаго товара и не-
шевле въ Черниговѣ нѣть.

Съ почтенiemъ A. И. Айзенъ.
8—712—8.

Въ г. ГОРОДНѢ, смежно съ мужской
гимназіей,

ПРОДАЕТСЯ УСАДЬБА
съ садомъ и три дома,
въ полномъ составѣ и частями. Тамъ

можетъ
безп

Исправленіе
ругъ при грозди
ческое супъ
имъ ромаш-
кой и
полутомъ.
Этимъ съ
пользова-
свои обычныи
адресъ:

Ш. Е. Трайзеръ № 43

Ш. Е. Trayser No. 43

Шу-Лейнъ, Лонд.

Shee Lane, Lon.

Принѣчаніе. Если же
онко этого лекарства
достать у врача или

ЦЕМЕНТНЫ

продается по **весъ**
цѣнамъ, по

ней лекарѣ

Адресъ: Сѣверя-

В. С. Василецъ,

С.-Петербургъ.

Эмалевыя лак-

для хларн

въ болѣшо-

Гирша Гинзбург и его кирпичный завод в истории Чернигова.

Старожилы Чернигова назовут три самых известных в первой четверти XX века кирпичных завода города: государственный или городской думы, завод Гирши Гинзбурга и завод Авраама Туровского. «Бывший думы», «Бывший Гинзбурга», «Бывший Туровского», – так заводы продолжали именоваться в официальных документах 20–30-х годов XX века, будучи давно национализированными.¹

Интересно, что два из них, думский и Гинзбурга, начавшие изготавливать кирпич практически одновременно (первый воссоздан в 1900 году, а второй приобретен владельцем в промежутке между 1895 и 1898 годами), конкурировали весь период своего существования до 1917 года, и эта конкуренция была только на руку черниговским домовладельцам, потому что в результате в Чернигове становился дешевле кирпич. Подтверждением этому служит, например, журнал собрания Черниговской городской думы от 28 апреля 1910 года, на котором обсуждался вопрос об установлении цен на кирпич городского завода, и при этом завод Гинзбурга был упомянут трижды. Сначала было сказано, что «цьна должна быть понижена...въ виду того, что продуктъ питанія и корма стали дешевле...что на рынкъ появится в обильномъ количествѣ кирпичъ завода Гинзбурга по цьнѣ ниже городской...». Далее заведующий городским кирпичным заводом

М. Крутиков предложил уделешвить кирпич «особенно въ виду конкуренці завода Гинзбурга, выстроившего новую Гофманскую печь...». И, наконец, инженер архитектор И. Якубович, принципиально высказываясь против всяких скидок, сказал, что «бояться конкуренціи нечего. Заводъ Гинзбурга не можетъ выработать больше 1 миллиона...»². В конечном итоге большинство все же проголосовало за скидку цены на кирпич для домовладельцев Чернигова...

После того, как в 1903–1905 годах Гинзбург построил новую, гофманскую печь для выпалки не только «строительного» кирпича, но и его высших и более дорогих сортов – железняка и полужелезняка, вслед за заводом Гинзбурга построил одну, а позже и вторую – для производства клинкера – печи завод городской думы.³ Завод Гинзбурга выпаливал в год около 1,5 млн. кирпичей, городской – более 2 млн... Конкуренция двух заводов явно шла на пользу черниговцам!

До конца XIX – начала XX столетия именно купец олицетворял собой образ предпринимателя Российской империи. Так, к купеческому сословию принадлежали и чаеторговец А.Д. Веденников, и банкир барон Г.Е. Гинцбург, и домовладелец А.Г. Елисеев, и Г.М. Гинзбург, черниговский купец 2-ой гильдии...

Архивное дело, рассказавшее о Гинзбурге и его семействе, появилось в связи с важным моментом в жизни младшего сына Г. Гинзбурга – Льва.

«Въ Черниговское Губернское Правление

Купца Гирши Мойсеевича Гинзбурга, живущаго въ г. Черниговъ по Шоссейной ул., собственный домъ.

Прошение

Мой сынъ Левъ Гиршевичъ Гинзбургъ въ метрической книгѣ о родившихся евреяхъ по городу Городнѣ за 1892 годъ ошибочно записанъ какъ «Гинцбургъ», вмѣсто действительной фамилии «Гинзбургъ». Указанная ошибка въ метрическомъ свидѣтельствѣ, не согласованная со всеми прочими документами моего сына, препятствуетъ послѣднему подвергнуться экзаменамъ при учебномъ заведенії.

Посему, представляя при семъ во 1) Засвидѣтельствованную копію метрическаго свидѣтельства о рожденіи сына моего Льва, 2) копию посемейнаго списка о составѣ моего семейства, составленную и выданную въ 1890 году Городнянской Городской Управой, 3) копію посемейнаго списка о составѣ моего семейства, составленную и выданную въ настоящемъ году Черниговской Городской Управой, 4) Засвидѣтельствованную копію паспорта сына моего Льва и 5) свидѣтельство о припискѣ къ призывающему участку моего сына, выданное Черниговской Городской Управой за №24, изъ коихъ документовъ явствуетъ, что всюду я и сынъ мой Левъ значатся какъ «Гинзбургъ», покорнейше прошу Черниговское Губернское правленіе предписать Городнянскому Общественному Раввину обѣ исправлениіи вкравшейся ошибки и писать «Гинзбургъ», чемъ представите моему сыну Льву возможность закончить начатое образованіе.

Метрическаго свидѣтельства о своемъ рожденіи я не представляю, такъ какъ его у меня ныть и не было, имья въ виду, что мое рожденіе относится ко времени за шестьдесятъ лѣтъ тому на-

задъ, когда правильныхъ метрическихъ записей не существовало. Родился же я въ г. Городнь, Черниговской губернії, где и принадлежалъ къ Купеческому Обществу въ теченіе многихъ лѣтъ. Прошеніе это довѣряю подать сыну моему Льву Гинцбургу.

Купецъ Гиршъ Моисеевичъ Гинзбургъ
г. Черниговъ 1915 года февраля 26 дня».

К сожалению, из перечисленных в прошении документов в архивном деле представлен только один посемейный список. Из посемейного списка, составленного в 1893 году, следует, что «въ городницкіе купцы Гирша Гинзбургъ перечисленъ 23 сентября 1883 г.». В мужской и женской графах списка находим имена его и его родных: «Гинзбургъ Гирша Мойсѣевъ», 41 года и жена его Роза, она же Хана-Рейза 30 лет (в других документах дела – Розалия Марковна), дочери Беля и Маня (первая названа в графе 1883 г, вторая – 1893 г.), сыновья Моисей 12 лет, Маркус 6 лет, Исаак 5 лет, Гершон 3 лет и Лев 2 лет... Это – тот самый Лев, который в 1915 году заканчивал Ярославскую Мужскую Александра I Благословленного Гимназию...⁴

В 1898 году, когда гимназисту Льву Гинзбургу было 7 лет, его отец Гирша Гинзбург, совсем недавно ставший Черниговским купцом 2-й гильдии и владельцем кирпичного завода, пережил печальное событие – его завод сгорел. Пожароопасность кирпичных заводов известна, и особенно это беспокоило местную власть еще и потому, что некоторые черниговские заводы располагались практически у городской черты. Посему их безопасность проверялась. Уже в 1899 году Гинзбург сумел восстановить завод. В этом

же году была создана комиссия, которая, среди других кирпичных заводов, обследовала и завод Гирши Гинзбурга, составив соответствующий акт. Этот документ дает ответ на вопрос: где находился первый кирпичный завод Гирши Гинзбурга? «..Гинзбургъ, заводъ котораго сгорелъ льтомъ 1898 года, вновь отстроился... Губернскому Правленію принадлежить право разрешенія учрежденія заводовъ; разрешеніе же, собственно, построекъ на заводахъ принадлежитъ Городской Управе....», потому... дано указание «...осмотреть устраиваемый Гинзбургомъ кирпичный заводъ взаменъ сгоревшаго.

Актъ 1899 года Апрѣля 22 дня

...Вследствіе отношенія Черниговской Городской Управы на имя Черниговского Губернского правленія отъ 17-го марта 1899 г. за №1028 и предписанія Черниговского Губернского Правленія отъ 5-го Апрѣля 1899 за №536 мы, нижеподписавшиеся, Черниг. Губ. Архитекторъ К.І. Войцеховский, Членъ Гор. Управы Г.Н. Красовский, Приставъ 1-ой части г. Чернигова

Т.А. Тихоновъ въ присутствіи нижеследующихъ понятыхъ 1) казака Городнянского уезда Тупичевской волости Села Великия Листвены Калистрата Андреева Гутора и 2) казака того же села Стефана Григорьева Лузана произвели осмотръ кирпичнаго завода, принадлежащаго Черниговскому Купцу Гиршъ Мойсееву Гинзбургу, находящагося на продолженіи Троицкой улицы гор. Чернигова, причемъ оказалось:

- 1) Заводъ этотъ расположень внь городской черты
- 2) Разрешеніе на устройство двухъ сараевъ и конюшни на за-

водъ выдано Городской управой 16 ноября 1898 года за №3643

3) Заводъ состоять изъ кирпичнообжигательной печи, шести сараевъ, каменнаго жилаго дома и деревянной конюшни, все зданія крыты тесомъ.

Найменьшее расстояніе между постройками въ заводъ, а именно между саарами имъется въ двухъ мѣстахъ по 11 аршинъ. Разрывы эти вполнъ достаточны и въ пожарномъ отношеніи никакой опасности не представляютъ...»⁵

Итак, первый завод и первая усадьба Гинзбурга располагались на Троицкой улице. В 1910 году в докладе оценочной комиссии относительно начисления налогов на недвижимое имущество черниговских домовладельцев по поводу жалоб, не удовлетворенных комиссией, встречаем следующее: «...Г.М. Гинзбургъ, указывая на то, что усадьба его съ домомъ по Троицкой ул. (бывшій кирпичный заводъ Потапова) пустуетъ и не приносить никакого дохода, просить совѣршенно освободить его отъ налога по этой усадьбы на 1910 годъ...»⁶

Почему же Гинзбург об этом просит? И почему его усадьба пустует? Дело в том, что на тот момент уже на протяжении приблизительно 8 лет и второй его кирпичный завод, и собственный дом Гирши Гинзбурга располагались совсѣм в другом районе Чернигова, а именно – между Шоссейной и Ново-Пятницкой улицами. Подтверждением сему служит, среди прочих документов, «план кварткома №20 гор. Чернигова» за 1922 год, где обозначена местность кирпичного завода «бывшего Гинзбурга».⁷

...В 1902 году купец 2-й гильдии Г.М. Гинзбург купил у чер-

ниговского землевладельца А.Н. Добронизского часть его владений, расположенных неподалеку Чертореевского моста. Причем новый владелец купил землю вместе с бывшим кирпичным заводом Н.П. Добронизского, который был известен в 70–80 годах XIX века как один из самых крупных заводов Черниговской губернии: на нем производился обжиг около 1 миллиона кирпичей в год.⁸ Город и завод получили хозяина, заинтересованного не только в существовании кирпичного завода, но и в повышении технического уровня производства...

В связи с приобретением городских земель Гирша Гинзбург оказался причастным к процессу расширения территории и созданию нового плана Чернигова. В сентябре 1902 года дума решала очень серьезный для города вопрос о необходимости открытия новых улиц на продолжении Пятницкой и Мстиславской «на земляхъ Добронизскихъ, купленныхъ Гинзбургомъ и Хавинымъ», которые находились «в пределахъ городской дачи». «По ходатайству обывателей и заинтересованныхъ землевладельцевъ дума утвердила планы улицъ для заселенія, и это распланированіе было нанесено на проектъ новаго плана, посланнаго на утвержденіе Министерства...вмѣсто прежняго, утвержденнаго городскаго плана 1834 года...»⁹

Городская Управа предложила «поселившимся на новыхъ землях и заинтересованнымъ землевладельцамъ Хавину, Гинзбургу и др., собрать средства на выкупъ некоторыхъ участковъ, лежащихъ на пути къ открытію улицъ... выяснилось, что Хавинъ и Гинзбургъ предлагают по 500 руб. на открытіе каждой из улицъ... другие же землевладельцы даютъ 7 коп. отъ сажени своихъ усадебъ, что со-

ставить всего 240 руб... Такимъ образомъ, для открытия двухъ улицъ имьется всего 1200 руб. Между тымъ владельцы участковъ, подлежащихъ выкупу, заявили цыны от 3 до 10 руб. за сажень, такъ что для открытия одной Пятницкой улицы нужно отъ 3500 до 4000 руб. ...Плановой Комиссии предстояло разрешить вопросъ, имть ли улица на продолженіи Пятницкой общегородское значение и долженъ ли городъ ... принять материальное участие въ открытии ея?»¹⁰. Собственно, поскольку улицы уже значились на проекте нового плана Чернигова, представленного в Министерство, ответ понятен... Средства, по-видимому, выделили гораздо позже... Во всяком случае, через 10 лет, в 1912 году, перед городом уже стоял вопрос «о приобретеніи участка для продолжения Ново-Мстиславской улицы»¹¹, выкуп которого требовал значительно большей суммы – 6000 рублей...

Надо отметить, что прокладывались эти улицы новыми владельцами продуманно, намного лучше, нежели, например, улицы на месте бывшего завода Де-Морена – его наследницей, дочерью Лидией Николаевной Винник. Так, в 1913 году в «Черниговской земской неделе» появилась небольшая заметка «Окраины и центръ въ Черниговъ», где отразилась эта проблема застройки города. «...Есть еще одна сторона благоустройства, которая красить центръ и безобразить нѣкоторыя окраины – это ровныя и широкія улицы въ центръ и кривыя, часто тупыя узкія улицы на окраинахъ. Новыя улицы, которыя прокладывались, съ согласія городского общественного управлениія, на земляхъ Добронизскихъ Хавинъмъ, ть прямыя и достаточно широки...»¹² Таким образом, Г. Гинзбург и М. Хавин после того, как они

приобрели земельные участки в дачах Чернигова, которые располагались за Старо-Киевской улицей и за Богоугодными заведениями, оказались причастными к созданию новых улиц – продолжению Шоссейной, Пятницкой и Мстиславской...

Свидетельством качества кирпича, производимого заводом Г. Гинзбурга и подтвержденного, как требовали того «Правила...» 1848 – 1850 годов, клеймом владельца в виде большой печатной буквы «Г», служит также его использование в постройках Чернигова, являющихся памятниками архитектуры. Так, когда в 1912 году появился проект постройки в Чернигове «каменного зданія» для Черниговского отделения Госбанка, кирпич высших сортов приобрели на заводе Гирши Гинзбурга.

Строительство здания, обещавшего стать достойным элементом архитектурного ансамбля черниговской Красной площади, благополучно продолжалось, когда на очередном заседании Думы гласный В.С. Иващенко предложил думцам обсудить вопрос о прекращении поставки кирпича городского кирпичного завода для строительства здания Госбанка.(!) Суть надуманной В.С. Иващенко проблемы состояла в якобы недостаточном количестве произведенного в 1912 году кирпича для удовлетворения нужд черниговских домовладельцев. Изготовление кирпича уменьшилось из-за плохих погодных условий, да к тому же существовала возможность его подорожания. В этой ситуации от договоренности, якобы официально не оформленной, на поставку большого количества кирпича для Госбанка, по мнению гласного, необходимо было отказаться... Даже то, что часть кирпича «высших сортовъ» была

куплена на заводе Гинзбурга, было поставлено в упрек договоренности с банком, поскольку поставлять должны были из городского завода только «строевой» кирпич... Это тот случай, когда конкуренция была надуманной или, как высказывались гласные думы, «политизированной», когда некоторые изображали из себя защитников интересов домовладельцев Чернигова...

Собственно, что поставленный на обсуждение вопрос был «заполитизированъ», стало ясно уже после оглашенного на заседании содержания письма Управляющего Банком. «...На отношение Управы за №11060 отъ 17 апрѣля имью честь заявить сльдующее: въ зданіи Думы съ г. Городскимъ Головой въ присутствіи Члена Управы г. Максимовича о поставкѣ кирпича для постройки зданія отделенія Государственного Банка мнь было заявлено, что весь имѣющийся на складѣ кирпичъ уже запроданъ и что городъ можетъ отпускать кирпичъ лишь съ 15 мая; такъ какъ изъ всего необходимаго для постройки зданія Отдѣленія кирпича – примѣрно 1600 тыс. – Отдѣленію требовалось въ апрѣль и началь мая для кладки фундамента 600–700 тыс. кирпича жельзняка и полужельзняка, городъ же въ лицъ упомянутыхъ лицъ соглашался отпустить вообщѣ кирпичъ новаго обжига съ половины мая, то мы пришли къ соглашенію, что я закуплю кирпичъ для фундаментовъ (жельзнякъ и полужельзнякъ) у Г.М. Гинзбурга въ количествѣ 600 тыс., а городской заводъ будетъ доставлять строевой кирпичъ не менеѣ какъ по 6 тыс. въ день, начиная съ 15 мая и не менеѣ 10 тыс. съ 15 августа въ количествѣ всего 900 тыс....»¹³.

После небольшого обсуждения выяснилось, что кирпича на самом деле более чем достаточно, имея в виду не проданные еще запасы прошедшего года; а дума сделала все абсолютно правильно, поскольку ей нужны были не залежи уже готового к продаже кирпича на заводе, а деньги, вырученные от его продажи, для дальнейшего развития производства... Подрядчик строительства Берка Янкелев Гинзбург, оскорбленный необоснованными претензиями в его адрес, в свою очередь обвинил гласного Иващенко в том, что он «совершенно не знакомъ съ порядками построекъ казенныхъ зданій и сдачи ихъ съ подряда: дѣло въ томъ, что учрежденіе, желая сдать съ подряда какую-либо постройку зданія, заранье обеспечиваетъ постройку необходимымъ материаломъ, заблаговременно таковой закупаетъ и ставить его въ кондиціи торговъ, дѣлается это не только для того, чтобы обеспечить постройку зданія, но и для того, чтобы не вовлечь подрядчика въ убыточную сдѣлку...». Подвел итог дискуссии И.М. Якубович, заявив, как член Строительной комиссии по постройке здания, что в кондиции при торгах был действительно внесен кирпич, купленный Госбанком у Городской Управы, а дума постановила: «поставку кирпича Госбанку не прекращать...»¹⁴.

Итак, в 1912 году для отделения Госбанка, которое предоставляло кредиты и ссуды, открытого в Чернигове в 1893 году, построили двухэтажный дом в стиле неоклассицизма, памятник архитектуры, который стал украшением Красной площади и всего района старинной застройки центра Чернигова...

Совершенно случайно обнаружился еще один, достаточно

небезопасный, как бы сейчас сказали, вид бизнеса, которым занимался Гирша Моисеевич Гинзбург...

В декабре 1913 года в газете «Черниговское слово», известной своей антисемитской направленностью, появилась заметка о якобы незаконных продажах дворянских имений для последующей перепродажи их крестьянам. Дворяне путем заключения так называемого «домашнего договора», продавали друг другу имения, причем анонимом задело то, что сделки проводились с участием Гирши Гинзбурга (понятно, что в статье акцент был поставлен на его национальной принадлежности). Гинзбург фактически выполнял обязанности юриста, поскольку на нем лежала обязанность составлять подробный текст договора. Конкретно речь шла о продаже дворянами Яновскими дворянину Могилке их имения Бакланова Муравейка. Анонимная статья вызвала интерес у членов губернского правления и губернатора. Негласно установили личность писавшего: им оказался бывший частный поверенный при Черниговском уездном съезде Исаак Шварц, написавший письмо от имени «группы членов Союза Русского Народа» (председатель которого в Чернигове Ярыгин «ничего объ этомъ не зналъ») и таким образом отомстивший Яновскому за потерю им работы.

«...Путемъ негласныхъ расспросовъ удалось выяснить, что съ давнихъ поръ Гирша Гинзбургъ занимается покупкой и распродажей имений, для чего даетъ известному лицу» (в данном случае – нежинскому дворянину Могилке, человеку богатому, имеющему несколько имений и домов – *автор*) «деньги на покупку, являясь его неформальнымъ компаньономъ, руководить составлениемъ и

заключениемъ договоровъ и сдълокъ и считается знатокомъ свое-го дѣла при ликвидацияхъ, благодаря чemu очень популярнъ и пользуется большимъ довериемъ среди крестьянского населения... Компаньонами Гинзбурга, обыкновенно совершающими купчія крѣпости на свое имя, являются Кронковскій, Могилка и покой-ный врачъ Величковскій, нажившие солидныя состоянія на этихъ операціяхъ»¹⁵. Приложенная къ делу копия домашнего договора, «имевшего характеръ комиссионной сдѣлки», и отсутствие въ деле каких-либо «оргвыводовъ» со стороны властей, говоритъ о томъ, что юридически все продажи были проведены въ рамкахъ закона. Пора-жаетъ тщательность проработки всѣхъ нюансовъ оформлявшагося договора, что явно говоритъ о юридической одаренности Гирши Гинзбурга... Понятно, что его часть доходовъ отъ сделокъ шла какъ на расширение земельныхъ владений Гинзбурга въ Черниговѣ, такъ и на расширение производства его кирпичного завода...

После 1917 года заводъ былъ национализированъ. На протяженіи 1919–1925 г.г. (по другимъ сведениямъ, съ 1915 по 1925 г.) заводъ не рабо-талъ¹⁶. Во время гражданской войны труба его гофманской печи, въ пер-вый разъ отремонтированной въ 1914 году, получила трещину отъ по-павшего въ нее снаряда¹⁷. Въ 1926 году «бывший заводъ Гинзбурга» во-шелъ въ составъ объединения кирпичныхъ заводовъ Чернигова «Цегла»¹⁸. «Печь Гофмана» отремонтировали, а въ 1928 году построили еще одну — системы Бока, и заводъ Гинзбурга продолжалъ выпаливать «стро-вой» кирпичъ. Жители Чернигова постепенно привыкли къ его ново-му названию — «кирпичный заводъ № 2», а на его кирпичахъ появилось клеймо «Ч.2»¹⁹. Заводъ «бывший Гинзбурга» существовалъ въ Черниго-

ве до 50-х годов XX века, пока не закончились запасы глины в его карьерах...²⁰.

Сегодня монументальное здание Государственного Банка (совр. Горсовет) – это не только выдающийся памятник архитектуры начала XX века, но и воплощение памяти о двух черниговских кирпичных заводах, одним из которых был завод Гирши Моисеевича Гинзбурга, неординарного человека и, несомненно, выдающейся личности... «Всем своим сыновьям он дал образование, причем совершенно точно, учитывая способности и наклонности каждого из них, выбрал для них профессии, и ни разу не ошибся. Все его сыновья стали прекрасными специалистами своего дела»²¹. Двое из них, Марк и Исаак, оставшиеся жить в Чернигове, были известными и уважаемыми людьми, высокими профессионалами. Марк Гинзбург был врачом, а Исаак — юристом, одним из лучших адвокатов Украины в 30-х годах XX в. Об этом и о многом другом незадолго до своей смерти рассказал в своих теплых, полных искренней любви к городу своего детства – древнему Чернигову, воспоминаниях, опубликованных в черниговской газете «Тхия», человек-легенда, прошедший всю Великую Отечественную в составе роты морской пехоты, известнейший адвокат, заслуженный юрист Украины, награжденный, среди множества других отличий, украинским орденом «За заслуги» внук Гирши Гинзбурга Григорий Исаакович Гинзбург...

Безусловно, история жизни черниговского купца, промышленника и землевладельца Гирши Гинзбурга, как и история всей семьи Гинзбургов, навсегда останется неотъемлемой частицей истории Чернигова...

- 1.Государственный архив Черниговской области (далее – ГАЧО). Р-804-Оп.1-Д.563-Л.26, 33. Р-932-Оп.1-Л.44-Л.194-195. Р-793-Оп.1-Д.186-Л.260.
- 2.ГАЧО-Ф.145-Оп.1-Д.575-Л.155-156.
- 3.ГАЧО-Ф.127-Оп.10-Д.2077.
- 4.ГАЧО-Ф.127-Оп.1-Д.19986-Л.1-14.
- 5.ГАЧО-Ф.127-Оп.326-Д.78-Л.1-13.
- 6.ГАЧО-Ф.145-Оп.1-Д.575-Л.259.
- 7.ГАЧО-Ф.127-Оп.10-Д.2603,2651. Ф.145-Оп.1-Д.890-Л.297.
- 8.ГАЧО-Ф.127-Оп.10-Д.640-Л.11.
- 9.ГАЧО-Ф.145-Оп.2-Д.1070-Л.24-26.
- 10.ГАЧО-Ф.145-Оп.2-Д.1319-Л.262.
- 11.ГАЧО-Ф.145-Оп.3-Д.2359-Л.599.
- 12.Черниговская земская неделя.1913.№7.С.15-16.
- ГАЧО-Ф.145-Оп.3-Д.2359-Л.169.
- 13.Там же. Л.399-400.
- 14.Там же. Л.408-408 об.
- 15.ГАЧО-Ф.127-Оп.1-Д.19867.
- 16.ГАЧО-Р-793-Оп.1-Д.186-Л.46-47. Р-932-Оп.1-Д.187-Л.6.
- 17.ГАЧО-Р-793-Оп.1-Д.186-Л.67. Р-932-Оп.1-Д.121-Л.19-20.
- 18.ГАЧО-Р-932-Оп.1-Д.163-Л.280-286; Д.10-Л.26-27.
- 19.ГАЧО-Р-932-Оп.1-Д.121-Л.59; Д.108-Л.149,174.
- 20.ГАЧО-Р-5032-Оп.2-Д.23-Л.35.
- 21.Бельман С. Наши известные земляки.//Тхия.– 2006.– №2;
Гинзбург Г. Воспоминания о Чернигове, о семье, о школе и ее людях.// Тхия.-2006. – №3, 4.

Т.Г. Шевченко и евреи

В марте текущего года общественность Украины и не только Украины отмечала 150-летие с того времени, как эту грешную землю оставил Т.Г. Шевченко – великий гений своего времени, вечный бунтарь духа, человек удивительной судьбы, в котором раскрылся талант поэта, писателя и художника. Он прожил короткую жизнь – всего 47 лет, из них 21 год – период творчества, из которого следует исключить 10 лет солдатчины – где ему запрещалось писать и рисовать.

Уже в молодые годы он стал легендой на Украине. Несмотря на его низкое происхождение, ведь он был выходцем из крепостного сословия, его с радостью принимали в домах высокопоставленной знати. Он всегда был желанным гостем в доме князей Раевских, Давыдовых, Волконских, Кейкуатовых, в домах губернаторов и предводителей дворянства. Его многое связывает с Черниговщиной. Он проживал в усадьбах Лизогубов, Тарновских, Гаганов. Посещал Чернигов, Нежин, Прилуки, Линовицу, Иржавец, Батурина, Борзну, Качановку, Сокиринцы. Густынь, Седнев, Бегач и многие другие села.

Выход в свет в 1840 г. «Кобзаря» напечатанного нашим земляком, Петром Александровичем Мартосом, обеспечил ему успех.

Дальнейшее его творчество воспринималось на Украине неоднозначно, особенно после опубликования поэмы «Гайдамаки». Этому были свои причины.

Задолго до начала творчества Шевченка, – на протяжении двухсот лет на Украине периодически возникали кровавые конфликты в защиту православия и наказания иноверцев. Иноверцами были поляки-католики и иудеи. Они остались на Украине еще с того времени, когда Украина была под польским угнетением. Оставшиеся ино-

верцы, в отличие от закрепощенного православного населения, имели другой социальный статус. Это были помещики, управляющие имениями, приказчики, ремесленники, корчмары, арендаторы, которые так или иначе притесняли закрепощенное православное население.

Бедность основной массы населения и соответствующая пропаганда православного духовенства сделали свое дело. В народной среде был создан образ врага на многие годы. Таким врагом стали католики и иудеи.

Шевченко жил и воспитывался в этой среде и до конца испытывал удел крепостного человека. И состояние народа отобразил в раннем творчестве:

Латану свитину з каліки знімають
Розпинають вдову за подушне
Опухла дитина голодная мре
А мати пшеницю на панщині жне¹.

Раннее творчество Шевченка – ему было 24–25 лет, когда еще было свежо в памяти бедность и унижение. В это время была написана поэма «Гайдамаки», закрепившая за ним образ ненавистника поляков и антисемита.

Читая поэму, трудно опровергнуть такое мнение. Вот несколько строк из поэмы:

Розбрілись конфедерати
По Польщі, Волині
І по Україні.
Полигалися з жидами
Та й ну руйнувати.
Руйнували, мордували
Церквами топили.

А вот как описывает Шевченко поведение поляков на Украине:

Конфедерати кричать до титаря:
Хоч жить? Скажи де гроші.
Той мовчить.
Налигачем скрутили руки

Об землю вдарили.
Насипали в халяву жару
Не витерпів святої кари
Упав сердега.

Кульминацией поэмы является народная месть за причиненные обиды:

Не милують, карають завзяті.
Не зважають на літа, на вроду
Шляхтяночки й жидівочки
Тече кров у воду.
Ні каліки, а ні старий, ні мала дитина
Не остались, всі полягли
Ні душі живої:
Шляхетської й жидівської².

Проходит немного времени после написания этой поэмы, а написана она в 1841 г., Шевченко оканчивает Академию Художеств и начинает понимать, что убогое состояние простолюдинов не зависит от иноверцев.

Многие иноверцы, так же, как и коренное население, влажили жалкое существование. Виноваты не иноверцы, а система, которая не обеспечивала достойную жизнь и права простолюдинам.

Со временем в окружении Шевченка появляется много друзей – поляков, которых он уже воспринимает не как врагов и называет их «друже – брате», «ляше – брате». Изменилось его отношение и к евреям, проживавшим на Украине.

Здесь уместно привести воспоминание о поэте, написанное его близким другом Афанасьевым–Чужбинским. Он на три года моложе Шевченко. Окончил нежинскую гимназию высших наук, офицер. писатель, этнограф. Воспоминания датированы 8 мая 1861 г. Вот что он пишет:

«Зійшлися ми з Тарасом Григоровичем ближче у 1846 р. Він заїхав до мене в Ісківці запросити супроводжувати його по Малоросії.

Цього разу ми зібралися їхати ненадовго в Чернігів, а звідти у Київ. Ми одразу ж вирішили поїхати в Лубни на ярмарок, а потім відвідати Ніжин. Тут я не можу не занотувати одного факту. В той час як в Прилуках перепрягали нам коней – це було вночі, – на сусідній вулиці сталася пожежа. Горіла вбога хата. Народ збігався, але гасили й помагали здебільшого євреї, бо в хаті жив їхній одновірець. Ми та-кож прибігли на пожежу, і Тарас Григорович кинувся рятувати майно погорільців. Він нарівні з іншими виносив різний мотлох, а коли все закінчилося, виголосив промову до християнського населення, що діяло якось неохоче. Шевченко палкими словами докоряв присутнім за байдужість, доводячи, що людина у скруті, хоч би якої була нації, хоч яку б сповідувала віру, стає нам найближчим братом.

Приїзд Шевченка до Ніжина не міг лишитися таємницею. Двері наші не зачинялися. Особливо нас відвідували студенти.

У четвер ми пішли в Дворянське зібрання. Тут сталася невеличка пригода. Хтось з начальствуючих осіб не хотів було впустити Шевченка на тій підставі, що він був в оксамитовій шапочці, але цьому педантичному мужу пояснили, що Тарас Григорович, хоч би в якому він був вбранні, робив честь своєю присутністю»³.

Как видим, уже через пять лет после написания «Гайдамаков» Шевченко иначе стал относиться к иноверцам.

Позже, после его ссылки и возвращения в Петербург, он принял участие в громкой акции протеста против непочтительного отношения на государственном уровне (в т.ч. деятелей православного духовенства) к евреям. Журнал «Иллюстрации» в нескольких номерах опубликовал ряд материалов с изображением в непрятливом виде евреев. В журнале «Русский вестник» в ноябре 1858 года с протестом против подобных публикаций выступили писатели и интеллигенция Петербурга. Протест подписали 48 человек.

В следующем номере этого журнала протест поддержали еще 101 человек. Причем Костомаров, Кулиш, Марко Вовчок и Шевченко прислали свои подписи с письмом следующего содер-

жания: «В №21 вашего журнала вы представили первый пример общественного протesta русских литераторов против недостойного поступка «Иллюстрации». Много веков христианские нации клеймят скитающееся по всему миру племя евреев, именами врачей божьих и человеческих. Их изгоняли, топили, жгли и резали.

Вероисповедание, которое чем ожесточеннее было поносимо христианами, тем выше и святере было для евреев и теснее объединяло их в один корпоративный союз. Христиане, ревнуя по вере и желая обратить на путь истинны скитающихся по свету потомков Израиля, этим самым отдаляли их от пути истины. Только просвещение и равенство гражданских прав были способны очистить еврейскую национальность от всего, что в ней есть непримиримого. Русские литераторы, стоящие во главе движения к человечности, осознали эту истину. Журнал ваш первый представил манифестацию писателей против «Иллюстрации», которая дышит временем Ивана Грозного в своих суждениях о евреях»⁴.

Знакомство с Шевченко периода его зрелого общественного и гражданского самосознания не оставляет сомнения в его гражданской позиции по отношению к другим народам. Гайдаматчины в его творчестве – это всего лишь изображение исторического кровавого события конца XVIII века, в котором главным действующим лицом был доведенный до отчаяния православный народ, выступивший в защиту своих прав и свобод.

1. Повне зібрання творів Т.Г.Шевченка. – Т.1. – К.,1963. – С.238.
2. Повне зібрання творів Т.Г.Шевченка. – Т.1. – К.,1963. – С.80 – 92, 118.
3. Спогади про Тараса Шевченка. – К.,1982. – С.95–96.
4. Повне зібрання творів Т.Г.Шевченка. – Т.6. – К.,1964. – С.355–356.

Сионистское движение в СССР в 1920-х годах (Черниговщина, г. Прилуки)

Основатель Советского государства Владимир Ленин, о роли которого в судьбе народов России уже второе столетие точатся ожесточённые споры, утверждал, что «нации – выдумка буржуазии» и что «все национальные движения реакционны»¹. Не будем ввязываться в спор, но именно по этой самой причине, а не по какой-либо ещё, сионистское движение, несомненно, чуждое марксистской идеологии, не избежало (как, в общем, и др. национальные движения) преследований в Советской России. Как видно из беседы Ленина с Горьким в 1919 г., к сионизму он относился крайне отрицательно: «сионисты же мечтают, как бы прибавить еще одно государство к уже существующим...»². Однако в «еврейском лагере» у Ленина также были приверженцы его взглядов на сионизм. Например, Бунд, с момента своего возникновения постоянно выступавший против сионистского движения. Лидеры Бунда считали, что еврейский вопрос нужно решать в странах проживания евреев и не заниматься сионизмом – «буржуазным и мелкобуржуазным движением». А создание еврейского государства в Палестине определяли как «реакционное устремление еврейской буржуазии» (вот откуда такое определения сионизма попало в БСЭ!). Однако к октябрю 1917 года сионистское движение на территории России (как в песне поётся – «от Москвы до самых до окраин») насчитывало 1200 отделений, в которых состояло более 300 000 членов. Тысячи кружков и организаций сионистов занимались подготовкой юношеской и девушеской к сельскохозяйственному труду, а затем к переезду в Палестину.

Аресты сионистов начались уже в 1919 году, в период гражданской войны. Обыски, закрытие газет и издательств, исключе-

ние студентов-сионистов из институтов как «идеологически чуждый элемент» и т.д. и т.п.

В августе 1924 года сионисты, действовавшие в подполье, распространяли по стране десятки тысяч листовок с критикой большевистского режима. Здесь нужно отметить, что сионистское движение не выступало против Советской власти, но призывы сионистов к самостоятельной национальной жизни в Эрец Исраэль противоречили национальной политике властей СССР. В ответ на это в ночь на 2 сентября 1924 года, в Рош-а-Шана, в разных городах страны произошли аресты. За решёткой оказалось около 3000 человек.

Только один документ.

«УССР

13.01.1926 № 42/т.

Всеукраинский центральный
исполнительный комитет

Центральная комиссия
национальных меньшинств

г. Харьков, пл. Тевелева

Совершенно секретно

Сионисты играют в настоящей переселенческой компании двойную роль. С одной стороны, они принимают всяческие меры к тому, чтобы сорвать регистрационную компанию, а с другой стороны, часть сионистов регистрируется в качестве переселенцев, имея очевидную цель изнутри взорвать колонизационную работу еврейского населения в СССР.

ЦКНМ полагает целесообразным применить следующую линию по отношению к зарегистрированным переселенцам-сионистам:

«Безусловно, всякими мерами не допускать в коллективы активных сионистов-одиночек, цель которых более или менее оче-

видна. Можно даже поднять вопрос об этом перед переселенческой массой, вскрывая тайные цели этих колонизационных стремлений.

Особенно осторожный подход надо иметь при комплектовании коллективов молодёжи, допуская их только тогда, когда имеется в составе коллективов комсомольское ядро или вообще надёжный беспартийный элемент. Никоим образом не ставить препятствий к переселению семей, в которых имеются члены, хотя бы и активные сионисты. Переезд всей семьёй, ликвидация преимущества – служат доказательством серьёзных намерений перейти к земледелию, а потому трудно в данном случае предполагать цели подрыва колонизационной работы. Во всяком случае, предлагается Вам иметь это в виду при комплектовании переселенческих обществ и рассматривать их под углом зрения сионистской опасности.

О положении дел в этом отношении, вообще о тактике сионистов во время регистрации, о Ваших мероприятиях в этом отношении и т.п. обязательно подробнейшим образом в секретном порядке, надлежит сообщить ЦКНМ

12/1 – 26 г. – Л. Заместитель председателя ЦКНМ /Кантор/

Тираж 50 экз.

Секретарь

/Пиотрович/»³.

Как-то в «Книге времён и событий» Феликса Канделя, в списке городов Украины, в которых в 1916 году появились группы сионистского движения еврейской молодёжи «Цеире Цион» («Молодёжь Сиона»), я обнаружил город Прилуки Полтавской губернии (сейчас – Черниговская обл.). Удивительно, что хотя документов из истории сионистского движения в нашем регионе в Государственном архиве Черниговской области не много, но практически все они касаются членов сионистских организаций именно города Прилуки.

Итак,

«ПРОИЗВОДСТВО

Прокурора по Прилукскому округу

По надзору за делом по обвинению Трейстера Иосифа Таневича и Борщевского Инэха Лейбовича по статье 61 УК.

Начато 23.VII. 1926 г.

Закончено 24.IX. 1926 г.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

(о принятии дела к производству)

1926 г. июля «16» дня пом. уполномоченного СОГ Прилуцкого отдела ГПУ УССР, рассмотрев полученный материал обнаруженный у гр. Трейстера Иосифа Таневича и Борщевского Инэха Лейбовича сионистического и контрреволюционного характера и выявивши в деле признаки преступлений, предусмотренные ст. ст. 61 УК, а также принимая во внимание, что согласно п. (неясно написано) ст. 96 УПК имеется достаточно оснований для подозрения в указанном преступлении есть законное основание к возбуждению уголовного преследования 2) для производства предварительного следствия есть достаточно оснований.

Постановил:

На основании ст. 112 УПК УССР, немедленно приступить к производству по данному делу предварительного следствия.

Копию настоящего постановления препроводить Прокурору.

Помощник уполномоченного СОГ /Пивник/
«Утверждаю» Зам. начальника ООГПУ /Венцкус/»⁴.

В этот же день выходит следующий документ.

«ПОСТАНОВЛЕНИЕ

(об избрании меры пресечения до предъявления обвинения)

1926 г. июля «16», я, п/уполномоченного СО Прилуцкого окружного отдела ГПУ рассмотрев материалы по подозрению

гр. гр. Трейстера Иосифа Таневича и Борщевского Инэха Лейбовича в предусмотренных ст. ст. 61 УК УССР и принимая во внимание, что в деле имеются достаточные улики для подозрения их в указанном преступлении руководствуясь ст. 148 УПК

Постановил:

Не предъявляя гр. гр. Трейстеру Иосифу Таневичу и Борщевскому Инэху Лейбовичу (далее идут их адреса) обвинения избрать в отношении их меру пресечения: способа уклонения от суда и следствия и воздействия на таковых – содержанием под стражей в ДОПРе № 8. (*своего рода СИЗО – С.Б.*)

Помощник уполномоченного СОГ /Пивник/

Согласен: Уполномоченный СОГ /Венцкус/

«Утверждаю»: Начальник Прилукского ООГПУ /Кротов/»⁵.

Далее в материалах следует письмо прокурора:

«В ООГПУ

На основании 121 ст. УПК предлагаю Вам немедленно по получению этого прислать мне меморандум по делу об обвинении Трейстера Иосифа Таневича и Борщевского Инэха Лейбовича по статье 61 УК.

Окружной прокурор /Беляев/

Ст. секретарь /Шевченко/» (6)

Прошло две недели.

«ПОСТАНОВЛЕНИЕ

(о привлечении в качестве обвиняемого)

1926 г. Августа м-ца «5» дня. П/уполномоченного Прилукского округа Пивник, рассмотрев дело № 38, нашёл, что обнаруженная сионистская подпольная литература у гр. гр. Трейстера Иосифа Таневича и Борщевского Инэха Лейбовича и действительности их принадлежности к ОСМ.

Усматривая в вышеизложенном достаточно данных для

предъявления обвинения гр. гр. Трейстеру Иосифу Таневичу и Борщевскому Инэху Лейбовичу в распространении и хранении подпольной сионистской литературе в совершении преступлений, предусмотренных 61 ст. ст. УК УССР руководствуясь ст. ст. 131 и 132 УПК, **Постановил:**

гр. гр. Трейстера Иосифа Таневича и Борщевского Инэха Лейбовича привлечь к следствию в качестве обвиняемых за распространение и хранение подпольной литературы и причастности к контрреволюционной сионистской агитации привлечь к следствию по настоящему делу в качестве обвиняемых в том, что т.е. по признакам преступлений, предусмотренных 61-й ст. ст. Уголовного Кодекса УССР.

Копию настоящего постановления препроводить Прокурору.
П/уполномоченного СО /Пивник/
Согласен: БрИД Уполномоченного СОГ /Студзинский/
«Утверждаю» : нач. окружного отдела ГПУ /Кержнер/»

А далее в документе идёт строка, в которой написано:
«Постановление мне объявлено 1926 г. авг. 5-го дня» и место для подписи.

Так вот, подписи осуждённых в данном документе отсутствуют.

А на обороте ПОСТАНОВЛЕНИЯ на печатной машинке дописано: «В присутствии свидетелей надзирателей ДОПРа № 8 гр. гр. Черняховского Андрияна и Скляра Ивана обвиняемые Трейстер Иосиф Таневич и Борщевский Инэх Лейбович от подписи отказались.

/Скляр/
/Черняховский/
Верно: п/уполномоченного СОГ по СО /Пивник/»⁷.

Прошло 5 дней после отказа заключённых Трейслера и Борщевского подписать под обвинительным постановлением.

И далее следует интереснейший документ (докладная записка), написанный от руки. Этот документ – свидетельство силы духа заключённого Борщевского:

«Окружному прокурору города Прилуки

Данным докладываю, что этого числа то есть 10 августа объявил голодовку в подчинённом мне ДОПРе Борщевский Инэх Лейбович. Мотивы – ускорение следствия по его делу»⁸.

Удивительно, но это донесение, видимо, испугало (всё-таки шло только первое десятилетие Советской власти) окружного прокурора. И буквально через 2 дня начальник ДОПРа получает следующее предписание.

«Исх. 91390

Начальнику ДОПРА №8

12. VIII. 26 г.

На исх. 5990

Окончено.

Предлагаю объявить заключённому Борщевскому Инэху Лейбовичу, что мною, вместе с этим за исх. 91390, предложено ООГПУ закончить предварительное следствие по его делу в срочном порядке.

Ст. помощник прокурора

/Левченко/

Секретарь

/Романченко/»⁹.

Далее в материалах: Отметка прокурора про ознакомление с делом.

В пункте 3 его резолюция: «Предложить немедленно освободить из-под стражи»¹⁰.

«12. VIII. 26 г.

В ООГПУ

Контроль

В связи с тем, что Борщевский Инэх Лейбович, обвинённый по 61 ст. УК, 10 августа с.г. объявил голодовку с целью ускорения следствия, на основании 121 ст. УПК предлагаю Вам закончить предварительное следствие по упомянутому делу в срочном по-

рядке, предоставив мне пояснения про причины искажения 148 ст. УПК и не включение его, Борщевского Е.Т., в список заключённых, которые содержатся в ГПУ на 1-е августа с.г., а также доложить, что сделано по делу и чем задерживается его завершение.

Вместе с тем обращаю Ваше внимание на неисполнение моего предложения от 02 августа с.г. за исх. 91390, которое требовало немедленно прислать меморандум по делу, утверждённый как такое к немедленному исполнению.

Ст. помощник окружного прокурора /Левченко/»¹¹.

И в тот же день 12 августа 1926 года следует

«ПОСТАНОВЛЕНИЕ

(об отмене или изменении меры пресечения)

П/уполномоченного пр. отдела ГПУ УССР Пивник, рассмотрев дело № 38 по обвинению гр. гр. Трейстера Иосифа Таневича и Борщевского Инэха Лейбовича в совершении преступлений, предусмотренных ст. ст. 61-й УК УССР, нашёл (иши, какое слово – «нашёл»...): что освобождение арестованных граждан Трейстера Иосифа Таневича и Борщевского Инэха Лейбовича не отразится на дальнейший ход следствия. Принимая во внимание, что дальнейшая необходимость в ранее избранной мере пресечения, а именно содержание под стражей ДОПРа, руководствуясь 148, 164 ст. ст. УПК УССР **постановил:**

Ранее избранную меру пресечения в отношении обвиняемых Борщевского и Трейстера отменить, заменив её подпиской о не выезде из г. Прилуки.

П/уполномоченного СО /Пивник/

Согласен: ВрИД Уполномоченного СОГ /Студзинский/

«Утверждаю» : нач. окружного отдела ГПУ /Кержнер/

Далее в графе: «Настоящее постановление мне объявлено», на месте подписи – пусто. Как мы видим, заключённые и в этой ситуации отказались подписывать Постановление. Ведь их под-

пись можно было истолковать как своего рода признание вины.

Документ заключает: «Верно» и подпись /Пивник/»¹².

И, наконец
«ПОСТАНОВЛЕНИЕ
В деле № 38/ 26 г. по обвинению
гр. гр. Трейстера Иосифа Таневича
и Борщевского Инэха Лейбовича
в преступлении, предусмотренном ст. 61 УК.

1926 г. сентября «22» дня Прокурор Прилукского округа, рассмотрев данное дело, которое прислано с Прилукского ГПУ УССР в порядке п. 10 раздела IV постановления ВУЦВКу от 4. XI – 25 г. «Про особые Сессии Высшего Суда и окружных судов», нашёл, что проведённым предварительным следствием не собрано достаточных данных для предъявления гр. гр. Трейстеру Иосифу Таневичу и Борщевскому Инэху Лейбовичу обвинения, в следствие чего нет оснований к отдаче их под суд.

По этой причине, руководствуясь п.11 вышеупомянутой постанови IV постановления ВУЦВКу от 4. XI – 25 г. и п. 2 ст. 206, УПК

«ПОСТАНОВИЛ:

Это дело производством прекратить, предпринятые меры предупреждения для Трейстера Иосифа Таневича и Борщевского Инэха Лейбовича подписки о невыезде прекратить и дело вернуть в ООГПУ на сохранение.

(окончено исх. 91390, 01.IX. 26 г.)»¹³.

Так закончилось это, как мы видим, обычное для 1920-х годов дело. Однако из материалов дела не видно ни возраста, ни социального и семейного положения обвиняемых, что, несомненно, важно для полной картины состава фигурантов антисионистских процессов первой половины XX века в СССР.

Поэтому обратимся ещё к двум документам.

«ПОСТАНОВЛЕНИЕ
(о принятии дела к производству)

1927г. февраль «8» дня. Я, п/уполномоченного СО Прилуцкого окружного отдела ГПУ Пивник, рассмотрев компрометирующие материалы контрреволюционного и антисоветского характера в принадлежности к организации «Гашомер Гацаир» («Страж Сиона») гр. гр.

1. Лейбовского Абрама Моисеевича – рожд. 1909 г.
2. Гуревича Исаака Эфроимовича – рожд. 1908 г.
3. Пиньковского Пайси Соломоновича – рожд. 1908 г.
4. Тарнопольской Мани Григорьевны – рожд. 1909 г.
5. Леви Нуухума Мордуховича – рожд. 1909 г.
6. Гревнёва Мили Юдовича – рожд. 1907 г.

и выявивши в деле признаки преступлений предусмотренных ст. ст. 61 и 72 УК УССР, а также принимая во внимание, что согласно п. 96 УПК УССР есть законное основание к возбуждению уголовного преследования, для производства предварительного следствия есть достаточно оснований

Постановил

На основании ст. 112 УПК УССР немедленно приступить к производству по данному делу предварительного следствия.

П/уполномоченного СО /Пивник/
Согласен: ВрИД Уполномоченного СОГ /Ламекин/
«Утверждаю»: нач. окружного отдела ГПУ /Кержнер/»¹⁴.

Как мы видим, возраст троих самых молодых обвиняемых в сионистской деятельности 18 лет, а самому старшему обвиняемому 20 лет. Интересно, что из 6 обвиняемых одна девушка.

Исследуя и публикуя эти документы, моей целью является не только восстановление исторической правды, но и оглашение имен и фамилий бесспорно героических сыновей и дочерей еврейского народа.

А вот интересный документ из дела по обвинению Крупиц-

кого Авраама-Юды Зельмановича по «нашей», «контрреволюционной» ст. 61 УК

«Прокурору Прилукского округа
Авраама-Юды Зельмановича Крупицкого
ДОПР №8

Меня обвиняют по 61 ст. в поддержке контрреволюционной организации. Не говоря уже о том, что при обыске у меня ничего предосудительного не нашли, что по моему возрасту (*как видим, человек он уже не молодой – С.Б.*) мне меньше всего приходится думать о каких-либо политических партиях, меня всё же отвели в ДОПР. Так как ни в чём виноватым я себя не чувствую, что никакого уличающего меня материала нет и быть не может, прошу Вас разобраться в моём деле и избавить меня от незаслуженных мною мук, освободив меня из ДОПРа.

12-го сентября 1924 г. И подпись»¹⁵.

Через три недели Постановлением от 29 сентября мера пресечения Крупицкого была изменена освобождением из-под стражи под подписку о не выезде из Прилук¹⁶. Но пройдёт ещё почти два долгих месяца «незаслуженных мук», прежде чем 21 ноября 1924 г. выйдет Постановление, в котором будет написано: «Дело № 119 по обвинению г-на Крупицкого Авраама-Юды Зельмановича по ст. 61 УК направить Прилукскому окружному прокурору на прекращение. Копию постановления сообщить Полтавскому Губернскому отделу ГПУ»¹⁷.

И ещё один документ из дела по обвинению Долгина Исаака Абрамовича по ст. 61 УК.

«Прокурору Прилукского округа
гр. Фани Яковлевны Долгиной
Заявление

В производстве Прилукского ГПУ имеется дело по обвинению моего мужа Исаака Долгина в преступлении, предусмотренного 61 ст. УК.

Ввиду того, что мой муж уже допрошен, имеет постоянное место жительства, определённый род занятий (председатель Общества Взаимного Кредита г. Прилуки), а главное, что болен наследственным туберкулёзом, что у него больное сердце и упадок питания и пребывание его в ДОПРе может пагубно отразиться на его здоровье и привести к плохому исходу, прошу Вашего распоряжения о том, чтобы избранную меру пресечения изменить на другую, не связанную с лишением свободы.

Прилагаю 2 медицинских свидетельства по тяжкой болезни.
15-го сентября 1924 г. Вокзальная ул. № 41»¹⁷.

19 сентября Исаак Долгин будет освобождён из-под стражи под подписку о не выезде¹⁸, а 21 ноября выйдет Постановление о направлении дела Исаака Абрамовича Долгина Прилукскому окружному прокурору на его прекращение¹⁹.

Вот такая история сионистского движения 1920-х годов на Черниговщине предстала перед нами в документах, хранящихся в Государственном архиве Черниговской области. И ещё...

В мае 2007 года мне неожиданно впервые пришлось услышать фамилию Долгин. А точнее – Долгина Геся (Гися) Гершевна, 1899 г.р. Тогда мне был указан прямой адрес – Прилуки. И искали тогда эту фамилию в связи с национальным происхождением одного из руководителей сопредельного с Украиной государства. Искали, нужно сказать, люди не простые. Я тогда просто посмеялся.... Теперь у меня закралось сомнение. Возможно, это просто однофамилица, но адрес (такая глубинка – Прилуки) редкой еврейской фамилии всё же указан точно.... А тут ещё поднятая мною сегодня и такая «любимая» антисемитами всех мастей тема сионизма. Поэтому сейчас умолчу об этой истории – по крайней мере, до тех пор, пока этот политик при власти....

1. Маор И. Сионистское движение в России. – Иерусалим «Библиотека Алия», 1977. – с.428.
2. Там же.
3. ГАЧО. – Ф. р-4501. Оп.1 – Д.19. Л.2
4. ГАЧО. – Ф. р-5495. Оп.1 – Д.7253. Л.1
5. Там же. Л.2
6. Там же. Л.3
7. Там же. Л.7 об.
8. Там же. Л.5
9. Там же. Л.4
10. Там же. Л.6
11. Там же. Л.9
12. Там же. Л.8
13. Там же. Л.11
14. ГАЧО. – Ф. р-5495. Оп.1 – Д.8001. Л.1
15. ГАЧО. – Ф. р-5495. Оп.1 – Д.4304. Л.3
16. Там же. Л.4
17. ГАЧО. – Ф. р-5495. Оп.1 – Д.4306. Л.2
18. Там же.
19. Там же.

Дмитрий Дуденок

Численность еврейского населения Черниговского округа (середина 20-х годов XX века)

В 1923 году на территории только что созданного Союза Советских Социалистических Республик (в состав которого вошло Северное Левобережье Украины), была проведена административно-территориальная реформа. Целью данной реформы была ликвидация прежнего административно-территориального деления и замена его новым, целиком соответствующим целям и задачам Советской власти¹. Итогом советских административных преобразований 20-х годов XX века на территории Черниговской губернии стало создание 5 округов вместо 12 уездов, а также 58 районов вместо 132 волостей. Округа сначала входили в состав Черниговской губернии, а после её ликвидации в 1925 г. стали самостоятельными административно-территориальными единицами.

Таким образом, в 1923 г. был создан Черниговский округ, состоявший из 12 районов: Березнянского, Бобровицкого, Довжицкого, Козлянского, Краснянского, Куликовского, Любечского, Моровского, Пакульского, Репкинского, Сорокицкого, Чемерского. В 1924 г. в состав Черниговского округа вошёл Остерский район Нежинского округа, а вследствие ликвидации Сновского округа² в 1925 г. – Городнянский, Добрянский, Сновский, Тупичевский, частично Синявский районы. Территория округа составляла 10914 квадратных километров³. В административном отношении округ в середине 20-х годов делился на 15 районов, 250 сельсоветов и 845 населённых пунктов⁴.

В число населённых пунктов входили окружной центр г.

Чернигов, г. Сновск (совр. Щорс) и поселения городского типа: Березное, Городня, Добрянка, Радуль и Остёр⁵. Районы Черниговского округа – Березинский, Бобровицкий, Городнянский, Добрянский, Довжицкий, Козлянский, Краснянский, Куликовский, Любечский, Максимовский, Остёрский, Репкинский, Сновский, Тупичевский, Чемерский. Территория самого большого района (Городнянского) – 1005, 03 квадратных километров; самого маленького (Довжицкого) – 472, 97 квадратных километров⁶. Данная территория соответствует западной и северо-западной части современной Черниговской области.

В связи с вопросами социалистического развития экономики региона перед руководством Черниговского округа остро встал вопрос о наличии ресурсов, в том числе человеческих. Данные о количестве населения губернии, собранные Черниговским губернским статистическим комитетом при проведении переписей населения 1920 и 1923 годов, не отвечали поставленным требованиям. Перепись 1920 г. учитывала наличное население губернии, а не постоянное. Всесоюзная перепись городского населения 1923 г. не учитывала сельское население региона (преобладающее в связи с историческими особенностями социально-экономического развития Черниговской губернии). В связи с окончанием гражданской войны усилилась трудовая миграция населения региона. Имевшийся в расположении Черниговского окрисполкома статистический материал (стремительно устаревавший к середине 1920-х гг.) нуждался также в сведении в новых административных границах, неоднократно менявшихся в первой половине 1920-х годов. Накопившиеся проблемы требовали немедленного решения.

На протяжении 1923 – 1925 годов сотрудники Черниговского окружного статистического бюро собирали и обрабатывали данные о численности населения Черниговского округа, его социальной, профессиональной, половой, возрастной,

национальной структуре. Помимо материалов, собранных статистиками, были привлечены материалы Финансового отдела и Земельного управления Черниговского Окрисполкома⁷. Полученный материал публиковался в таких изданиях как «Черниговщина после районирования» (Чернигов, 1923) и «Черниговский округ в границах на 1-е июля 1925 года. Краткие статистические сведения» (Чернигов, 1925). Данные по национальной структуре населения позволяют дать краткую характеристику численности еврейского населения Черниговского округа середины 20-х годов XX века.

Согласно статистическим сведениям Демографического отдела Черниговского окружного статистического бюро, общее число населения Черниговского округа составляет 553.014 чел⁸. При этом городское население округа насчитывает 78.418 чел., а сельское – 474.596 чел. Еврейское же население Черниговского округа насчитывает 23.960 чел⁹. Из них 22.160 евреев относятся к городскому населению (25.3% от общего городского населения)¹⁰, а 1.800 евреев – к сельскому (0.8% от общего сельского населения)¹¹.

Еврейское городское население распределяется следующим образом: Чернигов (окружной центр) – 12.779 чел. (общее число населения – 37.364 чел.)¹²; Березна – 1.074 чел. (общее число жителей – 9.856 чел.)¹³; Городня – 2.127 чел. (общее число горожан – 6.111 чел.); Добрянка – 504 чел. (общее число горожан – 5.146 чел.); Радуль – 275 чел. (общее число населения – 4821 чел.); Остёр – 1944 чел. (общее число населения – 7.281 чел.); Сновск – 3457 чел. (общее число горожан – 7.839 чел.). Наибольшее число евреев, таким образом, проживает в Чернигове; наименьшее – в Радуле.

В сельской местности еврейское население присутствует только в Репкинском районе (из 39.202 жителей – 1.490 евреев), а также в Добрянском (из 30.995 жителей – 310 евреев). Сведения о присутствии еврейского населения как такового в других районах Черниговского округа отсутствуют¹⁴.

На основе изложенных фактов можно сделать следующие выводы. Несмотря на то, что сотрудники Черниговского окружного статистического бюро определили еврейское население Черниговского округа как одну из основных этнических групп региона (причём как в 1923¹⁵, так и в 1925 г.¹⁶), данную группу можно квалифицировать как малочисленную. Евреи Черниговского округа являются преимущественно городским населением, сосредоточенным главным образом в окружном центре и нескольких наличествующих посёлках городского типа. Еврейское население сельской местности практически незначительно даже в области наибольшего заселения (северные районы округа). Численность евреев нигде не превышает численности коренной национальности региона и нигде не занимает сплошной территории, несмотря на статус одной из основных этнических групп региона. Причинами создавшегося положения можно считать события гражданской войны 1918 – 1921 годов на Черниговщине, сопровождавшиеся развалом экономики региона и бурным всплеском антисемитизма, как со стороны воюющих сторон, так и со стороны местных жителей. Еврейское население Черниговского округа, тем не менее, сохраняет положительную динамику демографического развития и при благополучном развитии экономики региона пригодно к дальнейшему развитию на территории округа.

¹ Лазаренко В. М. З історії територіального районування Чернігівщини у 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. //Україна і Росія в панорамі століть: Збірник наукових праць на пошану проф. К. М. Яченіхіна. – Чернігів. – 1998. – С. 303.

² Там же. – С. 304.

³ Черниговский округ в границах на 1-е июля 1925 года. Краткие статистические сведения. – Чернигов. – 1925. – С.3.

⁴ Там же. – С.3.

⁵ Там же. – С.3.

⁶ Там же. – С.3.

⁷ Черниговский округ в границах на 1-е июля 1925 года. Краткие статистические сведения. – С.1.

⁸ Там же. – С.6.

⁹ Державний архів Чернігівської області (далее – ДАЧО). – Ф. Р-942. – Оп.1. – Д.6692. – Л.4.

¹⁰ ДАЧО. – Ф. Р-593. – Оп.1. – Д.1417. – Л.523.

¹¹ Там же. – Л.523.

¹² ДАЧО. – Ф. Р-942. – Оп.1. – Д.6692. – Л.4.

¹³ Там же. – Л.4.

¹⁴ Там же. – Л.4.

¹⁵ Черниговщина после районирования. – Чернигов. – 1923. – С.14.

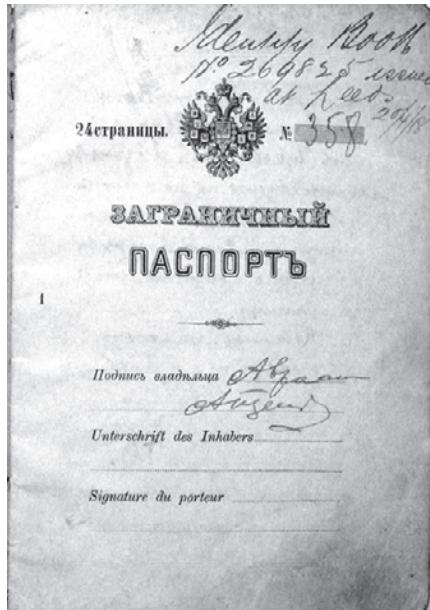
¹⁶ Черниговский округ в границах на 1-е июля 1925 года. Краткие статистические сведения. – С.5.

Предъявителъ сего "Черниговским"
импѣрии, евреи Абрами Ген-
тльменъ Чеснокъ-Лейбъ Айзенъ-Зу-
бовъ подтверждаетъ на сии подлиннѣ
бумажныи Черниговской
импѣрии Канцелярии Лазаревъ
Айзенъ-Зубовъ отправленіе
за границу

Помощникъ уполномоченъ
импѣрии Канцелярии Лазаревъ

во свидѣтельство често и для свободною

изданъ сей паспортъ со приложе-
ниемъ печати. Въ г. Черниговъ
Май 1913 года.

Губернатора.

Въ губернатора

2

3

Заграничный паспорт А.Айзена. Чернигов. 1913 г.

Раиса и Авраам Айзены. 1910-е годы.

Дочери А.Айзена – Фреда, Сима и Тамара. Чернигов. 1910 –1912 гг.

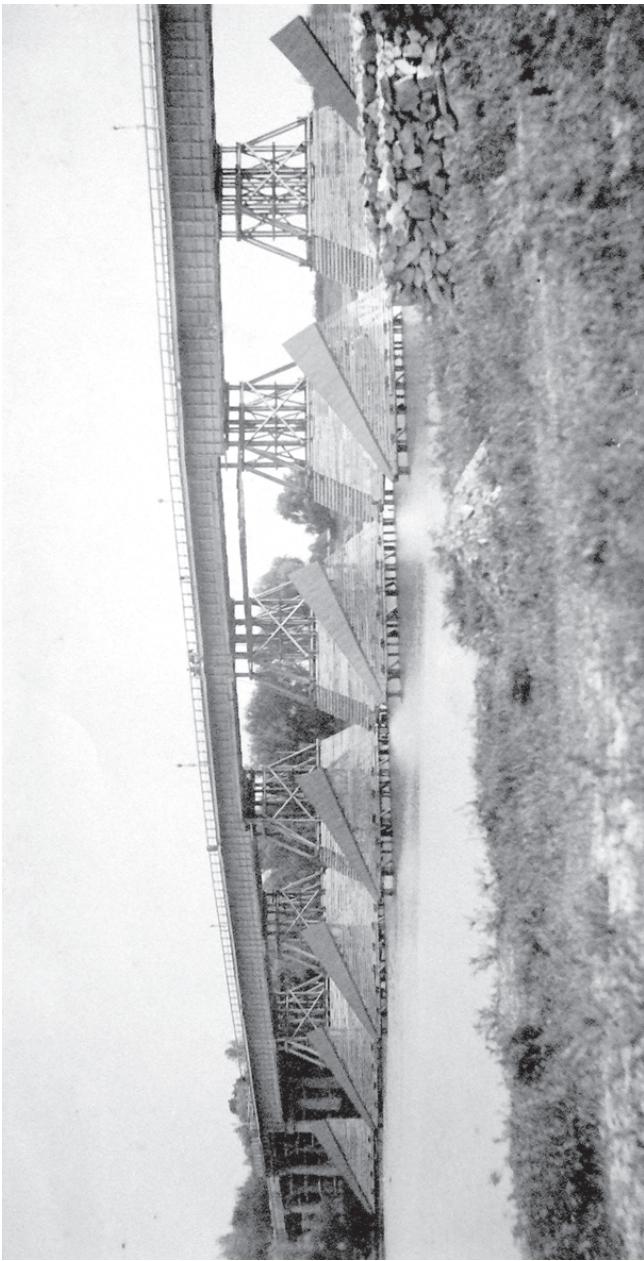
Семья Айзенов.

Семья Абделевых: в центре родители Раисы – жены Айзена.

Чернигов. Алексеевский пассаж. Фотооткрытка.
1910–1912 гг. Издатель А.Айзен.

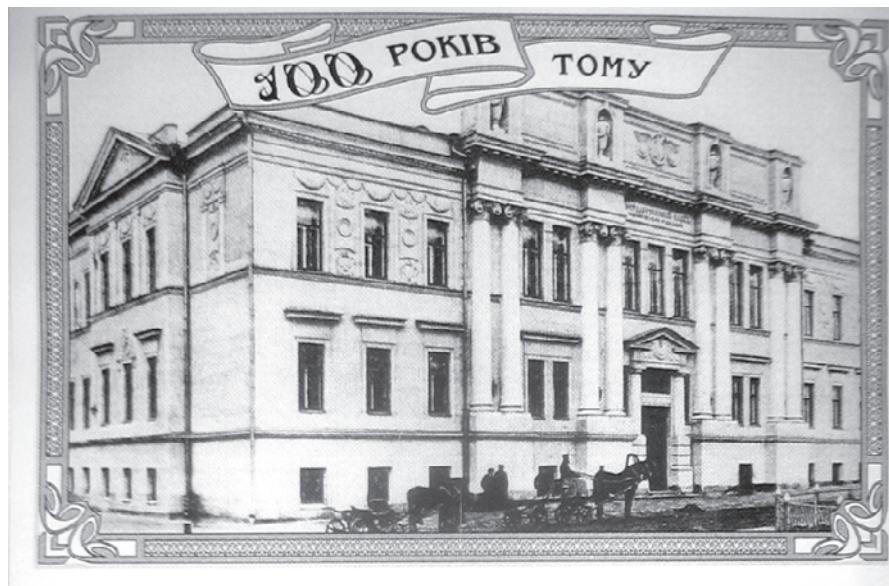
Чернигов. Мост через р.Десна. Фотооткрытика.
1910-1912 гг. Издатель А.Айзен.

Чернигов. Летний театр. Фотооткрытика.
1910-1912 гг. Издатель А.Айзен.

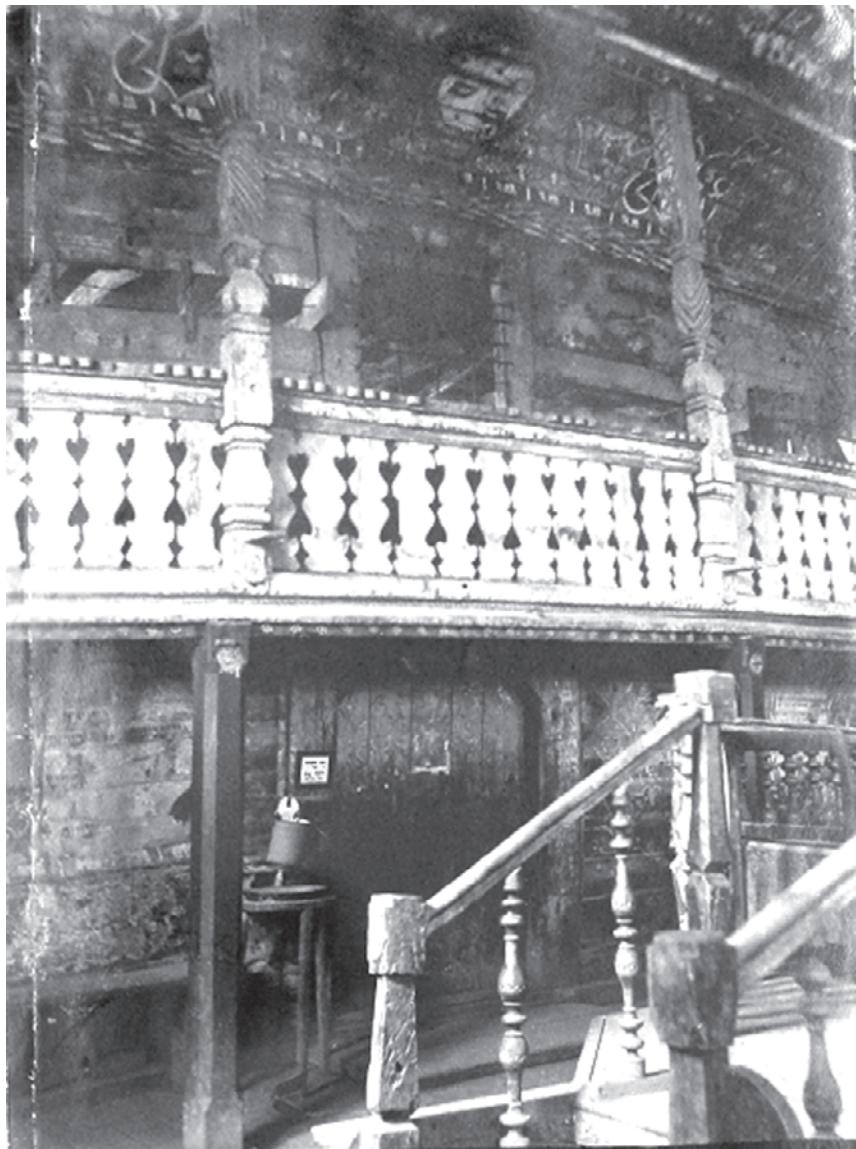
Г.П.Коген с семьей.

Будинок Держбанку.

Цеглина з клеймом Г.Гінзбурга.

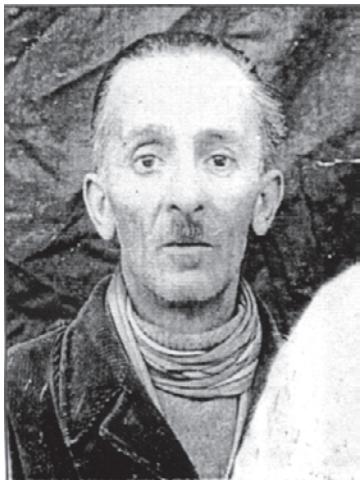
Інтер'єр Михалпільської дерев'яної синагоги XVIII ст.
Фото 1930 р.

Інтер'єр Михалпільської дерев'яної синагоги XVIII ст.
Фото 1930 р.

Зіновій Волкін.

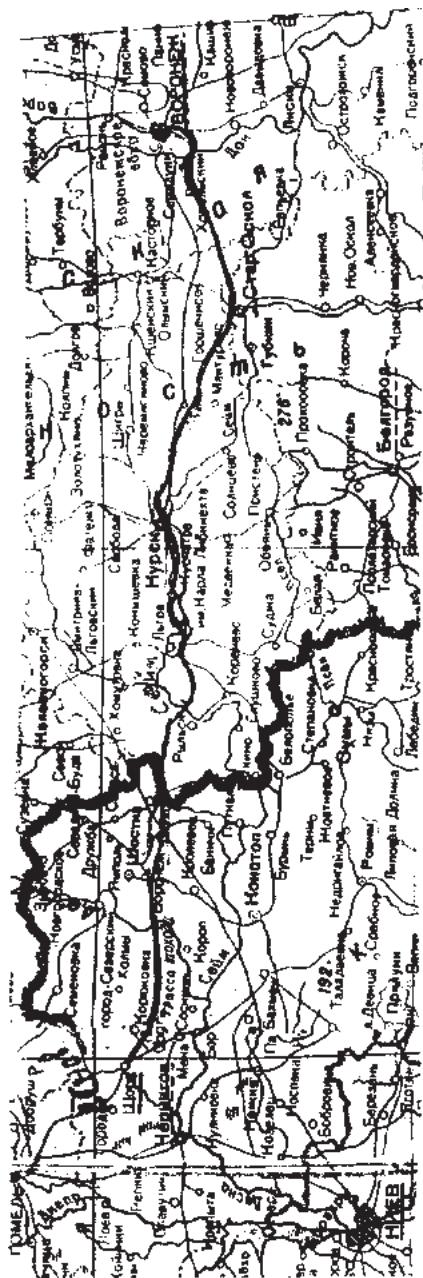
*Левитин Соломон
Иосифович. 1892–1942 гг.*

*Эткина-Левитина Стера
Исааковна. 1898–1948 гг.*

*Иосиф Левитин.
1923–1943 гг.*

Трасса пешего похода Шорс (Сновек) – Воронеж.. 14 августа – 22 сентября 1941 года

Абрам Кацнельсон.
1914–2003 гг.

Олекса Десняк
1909–1942 гг.

Парохет. И 2039.

Черниговский исторический музей им. В. В. Тарновского.

Маловідомі сторінки життя керівників Чернігівської обласної контори „Торгсин”

“Спеціальна контора для торгівлі з іноземцями на території СРСР” (скорочено „Торгсин”) з’явилася на теренах Радянського Союзу 18 липня 1930 р. та проіснувала до 1 лютого 1936 р. На початковому етапі своєї діяльності „Торгсин” обслуговував іноземців та радянських громадян, які розраховувалися інвалютою, отоварював грошові перекази з-за кордону, поставав іноземні судна та радянські кораблі закордонного плавання, відпускати товари в обмін на побутове золото, поставав концесійні фірми¹. Революційні зміни в роботі Торгсина відбулися протягом 1931 р. В червні крамниці системи відчинили свої двері для радянських громадян, які отримали можливість купувати товари за золоті монети старого карбування, а вже наприкінці року уряд дозволив приймати побутове золото². Поступово коло цінностей, які скуповувало об’єднання, розширявалося. До нього почали входити срібло, іноземна валюта та коштовне каміння.

Для держави торгівля з власними громадянами була суттєво вигіднішою, ніж експортні операції за кордоном. Народний комісар зовнішньої торгівлі СРСР А. Розенгольц в своєму листі до генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора звертав увагу на те, що, по-перше, ціни в крамницях об’єднання були значно вищими, ніж за кордоном; по-друге, поряд з експортними товарами реалізовувалися товари не експортного характеру; по-третє, продаж провадився виключно за готівку, а це найшвидший спосіб надходження ефективної валюти³.

Історіографія „Торгсина” на сьогодні є досить скромною. Вона складається з однієї монографії та кількох десятків статей. Основними дослідниками історії „Торгсина” є О. Осокіна⁴, В. Марочко⁵,

І. Павлова⁶ та О. Мельничук⁷. Фактично невивченими залишаються біографії окремих працівників об'єднання. І якщо особистості керівників всесоюзного рівня є достатньо відомими⁸, то представники обласного рівня залишаються поза увагою дослідників.

Дана стаття має на меті на основі широкого кола невідомих раніше джерел зробити спробу реконструкції біографій керівників Чернігівської обласної контори „Торгсин”, а також окреслити час їх перебування на даній посаді. Особлива увага звертається на походження, освіту, трудову діяльність, а також на зміни, що відбувалися в облконторі за час їх керівництва.

В лютому 1932 р. в результаті чергових адміністративно-територіальних перетворень на Україні було утворено п'ять областей: Дніпропетровську, Вінницьку, Київську, Одеську та Харківську⁹. Протягом року до них додалося ще дві області: Донецька та Чернігівська. Остання з'явилася згідно з постановою ВУЦВК „Про створення нової області з центром в Чернігові” від 15 жовтня 1932 р. Складалася вона з 29 районів Київської та 7 районів Харківської областей¹⁰. Одночасно постало питання про появу в межах новоствореної адміністративної одиниці місцевого центру, який опікуватиметься справами „Торгсина”. На подібне оформлення знадобилося два місяці. Розпорядженням №165 по Всеукраїнській конторі „Торгсин” від 21 листопада 1932 р. в області було органіовано представництво з дислокацією в місті Чернігові¹¹, а за місяць його реорганізували в Чернігівську обласну контору¹².

На чолі облконтори перебував управляючий. Його призначенння на посаду підтверджувала відповідна довіреність. В ній чітко окреслювалися основні обов'язки керівника, а саме: управління підприємствами, що здійснюють торгівлю з іноземцями та громадянами Радянського Союзу в межах області; організація крамниць, пунктів, кіосків, що складають торгову мережу; прийняття та звільнення працівників; укладання різноманітних договорів з профспілками та іншими організаціями в процесі роботи; відправлення

та отримання товарів та вантажів та інше. На його ім'я надходила їй уся кореспонденція. Керівник облконтори представляв „Торгсин” у всіх адміністративних, судових, арбітражних та інших установах та організаціях. Подібну довіреність (частково або повністю) він міг передовірити іншим особам, але без права подальшого передоручення¹³.

Першим керівником Чернігівської облконтори „Торгсин” був Абрам Мойсейович Нудельман. В листопаді 1932 р. його признали уповноваженим представництва „Торгсин” в м. Чернігові¹⁴, а з утворенням обласної контори він автоматично очолив її. На даній посаді А. Нудельман перебував двічі: спочатку з листопада 1932 р. до березня 1933 р., а потім з квітня до травня 1933 р.¹⁵

Народився Абрам Мойсейович 1902 р. у Києві¹⁶ в сім'ї службовців. Працювати почав вже в підлітковому віці. До 1917 р. він значився серед працівників ювелірної фабрики¹⁷. Освіту здобув нижчу. З 1919 р. до 1921 р. А. Нудельман служив в Червоній армії, де встиг пройти шлях від червоноармійця до політрука. В 1920 р. його приймають до комсомолу, а згодом і до партії. По закінченню служби А. Нудельман продовжив свою кар'єру в органах ДПУ. В 1923 – 1924 рр. він значився „політичним бійцем”, а в 1933 – 1934 рр. – заступником голови районного комітету УДБ*¹⁸.

Період перебування його на чолі Чернігівської обласної контори „Торгсин” співпав з Голодомором 1932 – 1933 рр. В розпал останнього А. Нудельману довелося не лише організовувати контору, а й підбирати кваліфікований персонал, завершувати процес входження до її складу вже діючих крамниць в Чернігові, Ніжині, Конотопі, Новгороді-Сіверському та Ромнах, створювати розгалужену мережу філій об'єднання в області та інше. Реалізувати подібні плани йому вдалося лише частково. Натомість уникнути помилок, прорахунків чи непорозумінь було надто складно.

* 10 липня 1934 р. постановою ЦВК СРСР було утворено загальносоюзний НКВС, до складу якого замість ліквідованого ОДПУ ввійшло новостворене Головне управління державної безпеки (ГУДБ)

Підтвердженням цьому є відкриття кримінальної справи за фактом допущення нестачі на суму 108,4 тис. крб. та невиконання торгового і валютного планів. Коли справу передали до суду, А. Нудельман вже не працював в „Торгсині”. Покарали його доганою, а комісія з чистки парторганізації УДБ перевела з членів партії в кандидати. Однак останнє рішення Абрам Мойсеевич опротестував і в жовтні 1934 р. був поновлений в членах партії¹⁹.

Досить короткий проміжок часу, а саме з березня до квітня 1933 р., керівником облконтори був Ілля Пинкусович Гріншпун²⁰. Народився він 1902 р. в сім'ї робітників. Освіту здобув низчу. За спеціальністю значився друкарем. В 1919 – 1921 рр. перебував в лавах Червоної армії, де й вступив до лав Комуністичної партії. В 1929 р. одержав догану від Київської окружної контрольної комісії за недостатню роботу в партосередку²¹.

Керівником Чернігівської облконтори І. Гріншпуна призначили 22 березня 1933 р. До цього він працював керівником об'єднання в Києві. Ймовірно його відрядили на Чернігівщину для активізації роботи місцевого Торгсину, як досвідченого працівника. Проте київський період в його житті свідчить про інше. І. Гріншпун неодноразово порушував закон стосовно радянської торгівлі. Серед іншого його звинувачували у використанні „навантаження”* під час продажу краму²².

Короткосне перебування І. Гріншпуна на посаді керівника контори було пов’язане з переходом на роботу до Маслопрому. Вже 9 квітня він передав усі справи та майно старому новому керівнику А. Нудельману, про що свідчить відповідний акт²³. Три місяці потому його ім’я згадується в судовому позові. Перебуваючи на керівній посаді, І. Гріншпун за рахунок коштів Торгсину встиг відремонтувати собі квартиру, що розташувалася по вулиці Переца, 5. Маслопром, до якого він перейшов, був зобов’язаний

* Своєрідний різновид примусового асортименту. Так, щоб придбати дефіцитний товар (борочно, крупи), покупця змушували купувати „неходовий” крам (бюст партійного лідера, синьку та інше).

відшкодувати витрачені об'єднанням кошти, проте не поспішав це робити. Саме тому 17 липня 1933 р. „Торгсин” був змушений порушити клопотання про виселення громадянина І. Гріншпуна або стягнення з нього вартості ремонту²⁴. Залагодити питання вдалося лише 11 вересня 1933 р., коли Маслопром перевів 733 крб. 40 коп. на рахунок Чернігівської облконтори „Торгсин”²⁵.

Третім керівником облконтори став Еммануїл Мойсейович Рудаєв. На цій посаді йому вдалося затриматися довше, ніж попередникам, а саме з травня 1933 р. до березня 1935 р.²⁶ Народився Еммануїл Мойсейович 1890 р. у Вінницькій губернії в родині єврейського вчителя²⁷. На відміну від своїх попередників, він здобув добру освіту: закінчив комерційне училище, а в 1910 – 1916 рр. навчався в комерційному інституті, де отримав кваліфікацію товарознавця-інженера²⁸. Про його освіченість свідчить і той факт, що він володів німецькою та читав французькою мовами²⁹.

По закінченні навчання Е. Рудаєв працював контролером у профкомі (1918 – 1919 рр.), потім два роки служив в Червоній армії. Після військової служби обіймав посади голови міського робкоопу, заступника голови облспоживсоюзу тощо. На відміну від своїх колег Еммануїл Мойсейович мав досить строкату „партийну кар’єру”. В 1907 р. він вступив до партії соціалістів-революціонерів, а після розколу в ній в 1918 р. увійшов до складу партії соціалістів-революціонерів (боротьбистів). Через два роки він змінив свої уподобання та приєднався до лав компартії³⁰.

Працівники Чернігівської облконтори здебільшого негативно ставилися до нього. Е. Рудаєва звинувачували в „бюрократичному, бездушному, формально-кабінетному керівництві”, дорікали й нечастою появою на периферії. Він не закріпив відповідальних працівників за окремими районами та, маючи значний досвід, допускав псування товарів. Спостерігалося й певне протиріччя в оцінці його роботи. З одного боку, рядові працівники звинувачували Е. Рудаєва в намаганні скоротити їм заробітну плату, з іншого –

Чернігівська обласна контрольна комісія оголосила йому догану за придбання будинку для співробітників системи. Ще одну догану керівник облконтори одержав 3 вересня 1933 р. за безвідповідальне відношення до виконання постанов обкому КП(б)У³¹. Досить колоритну характеристику на Е. Рудаєва надіслав управлюючому ВУК „Торгсин” І. Львову член партії В. Смол’янович зі Сновська*. Він писав, що у Еммануїла Мойсейовича „стільки консерватизму, скільки у англійського твердолобого лорда”³². Проте саме за його перебування на посаді робота контори налагодилася та стабілізувалася, а керівника почали заохочували преміями за добре виконану роботу³³.

Рішенням секретаря обкому КП(б)У П. Маркітана від 25 березня 1935 р. Е. Рудаєва відкликали з роботи в „Торгсині” та затвердили членом президії облспоживспілки та керівником торгового управління³⁴. Основною причиною подібного рішення було намагання утримати в області комерційного директора Чернігівської облконтори „Торгсин” М. Флейшера. Саме йому випала доля стати останнім керівником місцевого „Торгсина”.

Народився Микола Матвійович Флейшер 1898 р. у м. Ізюм Харківської губернії³⁵ в сім’ї палітурника. Незважаючи на останню обставину, М. Флейшер не дотримувався одностайності у визначенні свого соцпоходження. В одних анкетах він зазначав, що народився в сім’ї службовців. Натомість в інших фіксував своє міщанське походження³⁶. Освіту здобув нижчу. Працювати почав з дванадцяти років. До 1918 р. він значився прикажчиком в приватних крамницях. Далі до 1922 р. служив в Червоній армії. В це ж час поповнив її ряди партії. В 1921 р. за непокору партійній дисципліні (перебуваючи на житловій роботі, не забезпечив розміщення частин та відповідальних працівників) був виключений з партії. Вдруге прийнятий до неї в 1927 р.³⁷

Після армії він два роки пропрацював керівником

* До 1935 р. назва м. Щорс.

інформаційно-статистичного відділу в Ізюмі, а потім в різних кооперативних організаціях на керівних посадах у відділах, крамницях та секторах. В липні 1933 р. рішенням відділу кадрів ЦК КП(б)У його мобілізували на роботу до Чернігівського „Торгсину”. М. Флейшер мав обійтися посаду заступника керівника облконтори з одночасним виконанням функцій керівника сектору кадрів та контролю виконання³⁸. Через місяць Миколу Матвійовича перевели на посаду комерційного директора³⁹, що була однією з ключових в структурі облконтори. Серед основних напрямків його роботи особливе місце відводилося постачанню торгової мережі області товарами. В жовтні 1934 р. з метою покращення керівництва периферією комерційному директору підпорядкували Чернігівську міжрайонну базу⁴⁰. Посада комерційного директора після цього проіснувала не надто довго. Вже в лютому 1935 р. на нараді обласних уповноважених НКЗТ та управляючих українськими облконторами було вирішено її ліквідувати, а функції перекласти на керівника контори. Дане рішення зреалізувалося у березні 1935 р., коли М. Флейшер очолив обласну контору⁴¹.

Микола Матвійович не планував затримуватися в Чернігові більше ніж на рік, тому й не подбав про перевезення родини з Харкова. Коли ж термін перебування сплив, ЦК КП(б)У заборонив відкликати з обласного центру членів партії. Постало питання про переїзд сім'ї, проте жити не було де. М. Флейшер кілька разів піднімав питання про виділення квартири перед різними організаціями, але позитивної відповіді не отримав. Натомість стан здоров'я його та родини почав різко погіршуватися. Його терпець увірвався після смерті дітей. В лютому 1935 р. М. Флейшер звертається до секретаря ЦК КП(б)У П. Постишева з проханням направити його до Харкова. Серед аргументів, що мали переконати високопосадовця, значилося й те, що його дружина нещодавно народила дитину та погано себе почуває. Захворів і сам керівник облконтори. Заперечень з боку ВУК „Торгсин” він не зустрів, але

гальмував процес місцевий обком, який не бажав втрачати кваліфікованого працівника. Тому, щоб розв'язати дану дилему, обласне керівництво пішло на компроміс. Було вирішено призначити М. Флайшера управляючим Чернігівською облконторою „Торгсин”, а колишнього її керівника Е. Рудаєва перекинути на іншу роботу⁴². Водночас знову виникло питання про переїзд родини М. Флайшера до Чернігова та придбання для них квартири. Подібний захід потребував близько 5 тис. крб.⁴³. Чим завершилася дана історія, наразі не відомо, проте в особистій картці за 1935 р. значилося, що Флайшер проживав в місті за адресою вул. Чехова, 2а⁴⁴.

Робота М. Флайшера в об'єднанні характеризувалася більш схвально, ніж його попередника. Зверталася увага на той факт, що він часто відвідував крамниці обласного центру та мав авторитет серед робітників. Проте Микола Матвійович, як і Е. Рудаєв, рідко виїздив в райони, недостатньо уваги приділяв „живому” керівництву та знав периферію лише за листуванням⁴⁵. У зв'язку з ліквідацією „Торгсина” 1 лютого 1936 р. його призначили уповноваженим НКЗТ СРСР з ліквідації об'єднання в Чернігові. Наступні два тижні М. Флайшер вів всі поточні справи, які стосувалися згортання діяльності обласної контори на Чернігівщині. По їх завершенню 15 лютого його звільнили⁴⁶.

Таким чином, автору вдалося встановити особистості усіх керівників Чернігівської обласної контори „Торгсин”. Всі вони були людьми немісцевими, але їхні біографії дуже схожі між собою: низький рівень освіти, служба в армії в кінці 1910-х – на початку 1920-х рр., членство в Комуністичній партії та інше. Певне виключення з даного еталонного образу керівника „Торгсина” складав Е. Рудаєв. На жаль, досить складно прослідкувати їхню подальшу долю. Уточнення та доповнення потребують і їхніх біографій. Тож дане питання навряд чи можна вважати вичерпаним.

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.5444. – Арк.11 – 11 (зв.).
2. *Осокина Е.А.* Золотая лихорадка по-советски // Родина. – 2007. – №9. – С. 111.
3. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.5444. – Арк.11 – 11 (зв.).
4. *Осокина Е.А.* За зеркальной дверью Торгсина// Отечественная история. – 1995. – № 2. – С. 86–104.; Її ж: За фасадом “сталинского изобилия”: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927–1941. – М., 2008. – 351 с.; Її ж: Золото для индустриализации: “Торгсин”. – М., 2009. – 592 с.
5. *Марочко В.І.* “Торгсин”: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932–1933) // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 90–103.; Його ж: Обмін побутового золота на хліб в Україні періоду Голодомору 1932–1933 років // Український історик: Журнал українського історичного товариства. – 2008. – № 3–4. – С. 194–209.; Його ж: Чорні дошки України: геноцид посталінські // Пам’ять століть. – 2008. – № 5–6. – С. 192–210.; Його ж: Торгсини Києва в роки Голодомору // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 15. – Ч. 2. – К., 2009. – С.63–77.
6. *Павлова И.В.* Торгсины в Западно-Сибирском крае // Экономика и организация. – 2003. – № 3. – С. 162–169.
7. *Мельничук О.Ю.* Номенклатура системи „Торгсину” в УСРР (на матеріалах Київської області) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип.19: В 2 ч. – Ч.2. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С.99 – 105.; Її ж: Грошові перекази як джерело доходу системи „Торгсину” в УСРР // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. Вип.36. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С.203 – 212.

8. Осокина Е.А. Золото для индустриализации: “Торгсин”. – М., 2009. – 592 с.; Її ж: Борец валютного фронта Артур Сташевский (1890 – 1937) // Отечественная история. – 2007. – №2. – С. 33 – 47.
9. Ткачук А. З історії реформ адміністративно-територіального устрою України, 1907 – 2009 роки / А. Ткачук, Р. Ткачук, Ю. Ганущак. К.: Леста, 2009. – С.20.
10. Социалистическое строительство на Черниговщине 1921 – 1941 гг.: Сб. документов и материалов / Сост. С.М. Мельник, Н.М. Полетун, Л.Ф. Сурабко, В.Д. Фальчевская; Редкол.: В.М. Половец (гл. ред.) и др. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 136.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.4051. – Оп.1. – Спр.167. – Арк.27.
12. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф.Р-1369. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.1.
13. ЦДАВО України. – Ф.4051. – Оп.1. – Спр.39. – Арк.73.
14. ЦДАВО України. – Ф.4051. – Оп.1. – Спр.167. – Арк.27.
15. ЦДАВО України. – Ф.4051. – Оп.1. – Спр.167. – Арк.280.; ДАЧО. – Ф.Р-2063. – Оп.1. – Спр.319. – Арк.7; ДАЧО. – Ф.Р-1369. – Оп.1. – Спр.55. – Арк.4.
16. ДАЧО. – Ф.Р-1369. – Оп.1. – Спр.56. – Арк.42.
17. ДАЧО. – Ф.П-616. – Оп.1. – Спр.88. – Арк.85.
18. ДАЧО. – Ф.П-616. – Оп.1. – Спр.668. – Арк.1.
19. ДАЧО. – Ф.П-616. – Оп.1. – Спр.668. – Арк.1, 3; ДАЧО. – Ф.П-616. – Оп.1. – Спр.88. – Арк.85.
20. ДАЧО. – Ф.Р-5599. – Оп.1. – Спр.20. – Арк.11.
21. ДАЧО. – Ф.П-616. – Оп.1. – Спр.88. – Арк.99.
22. Там само.
23. ДАЧО. – Ф.Р-1369. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.133.
24. ДАЧО. – Ф.Р-1369. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.390.
25. ДАЧО. – Ф.Р-1369. – Оп.1. – Спр.89. – Арк.68.
26. ДАЧО. – Ф.П-470. – Оп.1. – Спр.933. – Арк.57.; ДАЧО. –

Ф.Р-5599. – Оп.1. – Спр.20. – Арк.83.

27. ДАЧО. – Ф.Р-1369. – Оп.1. – Спр.56. – Арк.56.

28. ЦДАВО України. – Ф.4051. – Оп.1. – Спр.181. – Арк.82а.;
ДАЧО. – Ф.П-616. – Оп.1. – Спр.379. – Арк.31.

29. ДАЧО. – Ф.Р-2063. – Оп.1. – Спр.322. – Арк.43.

30. ДАЧО. – Ф.П-616. – Оп.1. – Спр.379. – Арк.15, 31 зв.

31. Там само. – Арк.18, 31–32.

32. ЦДАВО України. – Ф.4051. – Оп.1. – Спр.119. –
Арк.392(зв.).

33. ДАЧО. – Ф.Р-2063. – Оп.1. – Спр.578. – Арк.73

34. ДАЧО. – Ф.П-470. – Оп.1. – Спр.933. – Арк.57

35. ДАЧО. – Ф.Р-1369. – Оп.1. – Спр.56. – Арк.56.

36. ЦДАВО України. – Ф.4051. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.6.;
ЦДАВО України. – Ф.4051. – Оп.1. – Спр.181. – Арк.82а.

37. ДАЧО. – Ф.П-616. – Оп.1. – Спр.379. – Арк.29.

38. ДАЧО. – Ф.Р-1369. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.7 зв.

39. ЦДАВО України. – Ф.4051. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.6.

40. ДАЧО. – Ф.Р-1369. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.65.

41. ДАЧО. – Ф.Р-2063. – Оп.1. – Спр.578. – Арк.32.

42. ДАЧО. – Ф.П-470. – Оп.1. – Спр.933. – Арк.58 – 65.

43. ДАЧО. – Ф.Р-2063. – Оп.1. – Спр.578. – Арк.42.

44. ДАЧО. – Ф.Р-1369. – Оп.1. – Спр.116. – Арк.8.

45. ДАЧО. – Ф.П-616. – Оп.1. – Спр.379. – Арк.29 (зв.).

46. ДАЧО. – Ф.Р-1369. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.132 зв.

Олександр Тарасенко

ЄВРЕЇ У СПОГАДАХ СВЯЩЕНИКА МАТВІЯ ПОЛОНСЬКОГО

У літературі існує погляд на православне духовенство як на буцім антисемітські налаштовану верству. Це – серйозна жорстка характеристика, що ніби маркує архітипічну ментальну рису цілої соціальної групи, але вона, очевидно, має спиратися так само на ґрунтовну доказову базу. Справді, в останній четверті XIX – на початку XX ст. семітське/антисемітське питання в Російській імперії набуло актуальності й особливогозвучання. Причини цього вкрай гострого й небезпечної явища на загал відомі. Вочевидь владні структури відігравали в ньому не останню, якщо не головну роль, а організаційні структури Православної Церкви, що тоді була кооптована в державний механізм, здійснювали функцію реципієнта державної політики. Однак, на нашу думку, цього очевидного факту недостатньо, аби стверджувати про психологічні риси певної соціального страти. Гадаємо, ментальні установки радше формуються «знизу», аніж «нав’язуються зверху». Світосприйняття соціуму загартовують умови громадського та повсякденного життя. «Масове», парафіяльне духовенство в Україні в цьому плані нічим не відрізнялося від тогочасного селянства і міщенства, окрім ліпшого рівня освіти. А факт грамотності 100% духовенства сприятиме дослідникам вивчанні ментальності цієї категорії населення.

Далеко не все парафіяльне духовенство займалося літературною діяльністю і залишило джерела особового походження; більшість священиків так само, як і їхня паства, розв’язувала одну задачу – виживання. Але все-таки листів, спогадів, щоденників, белетристичних і публіцистичних творів, що вийшли з-під пера священнослужителів не мало, і час від часу

відбувається оприлюднення цих джерел. Так, у 2010 р. були надруковані досить об'ємні і, на думку фахівців, змістовні та цікаві спогади священика Матвія Полонського (1860 – 1946)¹. Він тривалий час жив і служив у Козьмо-Даміанівської церкві містечка Нової Басані (тепер с. Нова Басань Бобровицького р-ну) і бурхливою пастирською та господарською діяльністю заслужив славу й повагу мешканців містечка і всієї навколоишньої округи. Новобасанські старожили ще й сьогодні розповідають про його вдачу, манеру спілкуватися з людьми, тамтешні дороги, майстерню, школу, лікарню, які були побудовані його зусиллями. А історію про начебто виграний ним у карти у котрогось з поміщиків будинок і за один день перевезений громадою до містечка, де він був переобладнаний в народний дім, розповість мало не перший-ліпший новобасанець.

Матвій Полонський походив з родини священика, закінчив Чернігівське повітове духовне училище та Чернігівську духовну семінарію. Після цього впродовж 1881 – 1882 рр. відбув військову повинність (шість місяців) у Тираспольському полку, який розташовувався у Києві. Спроба вступити до Київського університету на медичний факультет закінчилася невдачею, і Матвій Полонський зрештою отримав посаду вчителя земської школи в с. Мостищі (тепер с. Петрівське Козелецького р-ну). Тут він одружився з Вірою Дмитрівною Григоровською. Їхній шлюб був найщасливіший, але, на жаль, не тривалий. Через п'ятнадцять років після одруження о. Матвій овдовів.

У 1884 р. Матвій Полонський був посвячений в сан священика і призначений настоятелем Миколаївської церкви с. Надинівки Остерського повіту. Через конфлікт із місцевим поміщиком 1887 р. о. Матвій змушеній був залишити надинівську парафію, переїхавши на парафію в с. Сальне (тепер Ніжинського р-ну). У Сальному виявилися неабиякі організаторські здібності о. Матвія. Зазвичай інертне, малоземельне, бідне селянство в особі парафіяльного батюшки здобуло справжнього ватажка, почало охоче відгукуватися

на його заклики працювати артіллю на підрядних сільськогосподарських роботах і поступово поліпшувати своє матеріальне становище.

У 1892 р. о. Матвій перевівся на вакантне місце настоятеля Козьмо-Даміанівської церкви містечка Нової Басані. Тут проживала родина його дружини, і тут служив настоятелем іншої парафії його рідний брат Данило Полонський. Будучи людиною здібною, активно займаючись господарськими справами, Матвій Полонський сам опанував чимало інших, робітничих, професій. Ale в його житті був випадок, коли він повернувся до мрії своєї юності – ідеї здобути медичну освіту. 19 березня 1899 р. померла найдорожча йому людина – дружина Віра Дмитрівна. Життєве потрясіння спонукало о. Матвія замислитися над подальшою своєю долею. Під враженням передчасною смерті дружини і фізичних страждань людей, які йому доводилося спостерігати під час виконання священицького обов'язку, він і вирішив поступити на медичний факультет Київського університету на правах вільного слухача, аби мати змогу надавати не лише духовну, а й кваліфіковану медичну допомогу страдникам. Ale Св. Синод не дав йому дозвіл на навчання.

Отже, о. Матвій змушений був залишатися в Новій Басані. В родині у нього залишилося троє дітей – Сергій, Валентина і Андрій. Всі вони отримали гарне виховання і освіту. Старший син – Сергій Матвійович, якому присвячені спогади, – навчався в Чернігівській гімназії, потім, вірогідно, на медичному факультеті Київського університету, мав лікарську практику в Чернігові. Його дочка Ніна Сергіївна також була лікарем і працювала в Чернігові. Дочка Валентина Матвіївна навчалася у Чернігівському епархіальному жіночому училищі. Згодом вийшла заміж за латиша і все життя прожила в Латвії. Другий син о. Матвія – Андрій – також навчався в Чернігівській гімназії. Його студентські роки теж пройшли в Києві. Він був обраний членом Української Центральної Ради від

Студентського союзу². Наступна інформація про нього відноситься до 1923 року і стосується агітаційної майстерні у Борисполі, яка діяла в складі мистецького об'єднання «Березіль» Леся Курбаса. Очолювала майстерню подружня пара – Віра Онацька і Андрій Полонський³. Помер Андрій Полонський у 1932 р. від туберкульозу легенів.

Про своє життя й життя Нової Басані після революційних років о. Матвій у спогадах передав небагато. Він – людина з народу, все попереднє життя провів серед народу і працював задля блага народного, – без сумніву нормально сприйняв революцію. Він вочевидь без пістету ставився до монархії, але в той же час далеко не все йому було до вподоби у нових порядках. Цікавий і небезпечний епізод з життя о. Матвія Полонського переповів письменник Іван Сидоренко у статті про трагічну долю сільських ватажків Нової Басані та навколоишніх населених пунктів за часів Українського Гетьманату Павла Скоропадського у 1918 р.⁴ Так, був заарештований і засуджений до страти голова Пісківського земельного комітету Гнат Філон. Справа дійшла до передсмертної сповіді. Оскільки місцевого священика не знайшли, викликали батюшку з Нової Басані, яким виявився о. Матвій Полонський. Він вимагав залишити себе наодинці з засудженим і коли трапилася така мить, о. Матвій, покривши голову приреченого на смерть в'язня єпітрахиллю, мовив: “Вікно широке, легко відкривається, тікай!” В'язень кинувся у вікно. Згодом втікача таки впіймали (начебто, завдяки зраді котрогось господаря, у сараї якого він переховувався) і стратили. Ця історія розказана зі слів інших людей, «бо відійшов у засвіти, – як наголошує автор статті, – безпосередній учасник тих подій отець Матвій, цей благородний український інтелігент, багатолітній член училищної ради Козелецького повіту, невтомний трудівник на громадській ниві». Але епізод за участю о. Матвія досить правдолюбний, цілком узгоджується з тими характеристиками його правдолюбної натури, які зустрічаються в інших джерелах.

Отже, віддавши свою енергію на благо людям, виростивши й виховавши своїх дітей, о. Матвій у 1940 році розпочав писати мемуари. На той час йому виповнилося вісімдесят років. Викладені в спогадах численні факти, логіка оповідання, влучна й дотепна мова засвідчують, що Матвій Тимофійович до кінця своїх днів зберіг міцний розум, чудову пам'ять і велику душу. Останні власноручні записи у зошиті стосуються жовтня 1945 року, коли він розібрав власний будинок, щоб відбудувати зруйновану церкву. Ця остання, можна сказати, героїчна справа в житті о. Матвія – ще одне підтвердження його могутнього характеру і приклад для тих, хто шукає виправдання своїй безпорадності, замість того, щоб наполегливо працювати до останньої можливості і досягти успіху. Прагнення до постійної діяльності із здобуттям конкретних результатів не було для Матвія Полонського проявом самолобства. Позування о. Матвій не переносив на дух, про що, здається, він і сказав у останніх рядках спогадів: «Еще скажу несколько слов о наградах. Я их не признаю. Если человек добросовестно исполняет свой долг, за что же его награждать? Ведь это его долг работать добросовестно! Нужно искать наград в самих себе, а не в законах тяготения. Самая высшая награда для человека – это признание обществом его заслуг, а это дает нравственное самоудовлетворение – духовный покой».

За своє тривале й активне життя священик Матвій Полонський знайомився, зустрічався, мав спільні справи з великою кількістю людей, серед яких були представники різних соціальних груп і люди різного етнічного походження та віросповідання. Як свідчать його спогади, ані перше, ані друге, ані третє не були для нього визначальними чинниками ставлення до них. Для нього завжди вирішальними для оцінки людини були її моральні (людські) й ділові якості. Він шанував у людині чесність, працелюбність, уміння вести справу, готовність прийти на допомогу іншому, прагнення досягти позитивного результату.

Часто-густо йому доводилося співпрацювати з євреями. Ще будучи студентом семінарії, він давав приватні уроки дітям кількох чернігівських єврейських родин, серед яких були діти підприємця Балабанова. Своїх юних вихованців Матвій Полонський називав «єврейчиками». Йому було цікаво займатися, а оплата за репетиторство становила до 10 рублів на місяць (як зауважує о. Матвій, – сума «небывалая»)⁵. Варто підкреслити, що в спогадах немає хоч і поширеної в ті часи, але все-таки образливої термінології на адресу представників єврейської нації. Взагалі, «національне питання» у вузьких, зашорених рамках для Матвія Полонського ніби не існувало. Безумовно, він любив свою землю і її народ, служінню якому присвятив все своє життя. Але, судячи зі спогадів, ще під час навчання в Чернігівській духовній семінарії сформувалося його ставлення до суспільно значимих тоді ідей. Палкі дискусії з приводу доленосної епохи в лавах семінарської молоді, сміливі плани на майбутнє були тоді звичайним явищем. Ліберальна епоха створила умови для формування у значній частині молодих людей бажання широко і віддано працювати задля суспільного прогресу. *«То и дело слышались излюбленные выкрики окончаний «фил», – згадував о. Матвій, – а иногда сопутствовали ему и «фоб». А тут еще явилась на сцену жизни и украинская труппа во главе с Кропивницким; фамилии Садовского, Тобилевича, Саксаганского не сходили с уст украинофилов... Что же касается лично меня, то окончания «фил» и «фоб» мало меня трогали. По моему, думалось мне тогда так, нужно быть прежде всего человеком в лучшем смысле этого слова, а «фил» и «фоб» вносят в дело только разделение и вражду, тормозящие всякое добroe начинание. Мне ужасно понравилась прибавка, приставляемая не сзади, и спереди слова: «интер», например, интернационалист. В беседах с товарищами выступал и я со своим «интер» и многие из товарищей поддерживали меня. Но меня просто тянуло в народ, хотелось честно отдать ему свои силы и кое-какие познания на*

его пользу без всякого расчета, считая для себя – нравственное удовлетворение в исполнение своего долга, как человека, конечною целью своего существования»⁶.

Потім у житті о. Матвію часто доводилося мати справу з представниками різних національностей і він іноді згадував їхнє національне походження, але не для «далекоглядних» характеристик, а як цікавий факт, мовляв, ось які є різні, здібні, оригінальні люди по своїм корінням. Так само «оригіналів» він помічав у різних соціальних стратах – від вантажників у київському порту до дворян і земських, губернських чи єпархіальних чиновників.

Матвій Полонський дуже поважав професію лікаря. Так сталося, що йому часто доводилося спілкуватися з представниками цієї професії, багато з яких були єреями. Так, наприклад, він згадував: «Лет за 5 до моего перехода священником в Басань земство имело уже в своем уезде четыре доктора – так в Басани был первый врач Сименович; до него в Басани лет три был вольнопрактикующийся врач Розенгард, еврей, чудный человек, чудный доктор и оператор. Проработав в Басани года три, он перешел в Нежин вольнопрактикующимся врачом, где своей добросовестностью и удачным лечением больных, завоевал себе громаднейшую известность»⁷.

Коли Матвій Полонський реалізовував свої численні господарські та культурно-просвітницькі проекти в Новій Басані, то його помічниками часто виступали єреї. Наведемо деякі уривки зі спогадів, що ілюструють взаємини о. Матвія і його партнерів-єреїв. Наприклад, розпочавши будувати в Новій Басані ремісничу майстерню, він згадував: «Устройство мастерской быстро подвигалось вперед. Недостатка в материалах, благодаря Ханину, не было»⁸. Далі він неодноразова згадує цю людину, яка була його помічником і в інших господарських проектах: «Трудно было и очень мне изворачиваться, но, прежде всего, у меня был друг еврей Мойсей Янкелевич Ханин – лесопромышленник. Он во всех построй-

каких моих мне сильно помогал. Ханин мне необходимый весь строительный материал доставлял в дом по настоящей его стоимости, не насчитывая никаких %, что удешевляло мне материал, и я всегда его имел в достаточном количестве. Когда ему нужны были деньги, то он об этом заявлял за неделю; я подыскивал дядьков – полных членов ссудо-сберегательного товарищества, имевших право взять ссуду в товариществе по 500 руб., брал такие деньги на их имя в товариществе, а потом работами мастерских погашал такие долги. Но тут при постройке дома за свой счет я не мог делать такого оборота, так как не было работ, которые я продал бы и вырученные деньги пустил бы на погашение долга. Но Ханин и тут умудрялся мне помогать»⁹. И далі ще: «Несколько слов о Ханине. Ханин Мойсей Янкелевич был умный, честный, оборотистый человек, не из личных интересов помогавший мне в моем строительстве в Басани, любивший народ и со своей стороны искренно желавший принести какую-нибудь пользу. В 1919 г., когда в Басани стали появляться украинские группы: Марусі, Ангели, Петлюры, батьки Махно, обижавшие особенно евреев, он по совету друзей оставил Басань и переселился в Палестину, где поселился в Яффе, открыл там гостиницу, но прогорел, как не спец сего дела. Еврейское общество помогло ему перебраться в Америку. Здесь ему повезло, он хорошо устроился, и в каких-нибудь 5-6 лет разбогател так, что имел возможность из Америки присыпать мне и Когену очень ценные посылки, чем меня в особенности он материально поддерживал. А за что? Ведь я, когда он был в Басани, существенно ничем ему не помогал. Были просто друзьями»¹⁰.

У налагодженні роботи тієї ж майстерні Матвій Полонський згадує добрим словом ще одного майстра своєї справи і чуйну людину: «Нам случайно удалось подыскать управляющего мастерской, чудного, честного, знающего и любящего свое дело человека Григория Петровича Когена. Он, окончивши Александровскую в

Киеве техническую школу, поступил по окончании ее заведующим ремесленной мастерской в м. Мене Сосницкого уезда, где, пробыв немного лет, случайно от Козелецкого земства получил предложение занять место заведующего мастерской в Новой Басани. Под его руководством и была мастерская оборудована за счет земства в сумме, потраченной на устройство здания мастерской. Представители земства, благодаря присутствию Раковича в сей комиссии, не умничали, а вполне соглашались с предложениями по оборудованию мастерской и указаниями Григория Петровича Когена, а потому оборудование сей мастерской вышло наилучшим, вполне соответствующим тем заданиям, какие времением могли быть потребованы от мастерской. Словом дело сразу стало на твердую почву, и жизнь в мастерской закипела вовсю. Через год о басанской мастерской благодаря ее работам знал не только Козелецкий уезд, но вся Черниговская губерния и соседние губернии, прилегающие к ней – даже отдаленная Латвия делала заказы в ней через учителей майновской школы (Скубина, Цельмина и Сауласкила – латвийцев)»¹¹.

Таким чином, як бачимо на прикладі життя та діяльності священика Матвія Полонського, якого вважаємо зразком пастиря, що намагався по апостольському слову бути всім для всіх, що не поділяв людей на своїх і чужих через їхнє етнічне, віросповідне, соціальне походження, передчасно робити висновки щодо колективних психологічних рис православного духовенства. Скажімо, на матеріалах Чернігівщині не простежується, що місцеве парафіяльне духовенство в масі своїй піддалася намаганням влади (особливо на початку ХХ ст.) під примусом використати його в цілях розпалювання міжнаціональної ворожнечі.

1. Полонський Матвій. Спогади священика / Упорядники Є. Марховська, О. Тарасенко. – К., 2010. – 360 с.; іл. Рец. див.: Демченко Т.П. Полонський М. Спогади священика / Упорядники Є. Марховська, О. Тарасенко. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка, 2010. – 360 с.; іл. // Сіверянський літопис. – 2010. – № 6. – С. 169 – 171.
2. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. – К., 1998. – С. 207, 210.
3. Див.: Тарасенко О. «...Жизнь моя прошла бурно»: священик Матвій Полонський крізь призму документів і спогадів // Полонський М. Спогади священика / Упорядники Є. Марховська, О. Тарасенко. – К., 2010. – С. 3 – 19.
4. Сидоренко І. Сповідь перед розстрілом // Літературний Чернігів. – 2007. – № 4 (40). – С. 135 – 147; 2008. – № 2 (42). – С. 110 – 122.
5. Полонський М. Спогади священика / Упорядники Є. Марховська, О. Тарасенко. – К., 2010. – С. 70.
6. Там само. – С. 90.
7. Там само. – С. 225 – 226.
8. Там само. – С. 270.
9. Там само. – С. 296.
10. Там само. – С. 297.
11. Там само. – С. 271.

Охорона і дослідження пам'яток єврейської культури у міжвоєнний період за матеріалами фонду Всеукраїнського археологічного комітету

Всеукраїнський археологічний комітет при Всеукраїнській академії наук (ВУАК при ВУАН) – науково-дослідний та науково-координаційний центр археологічних, етнологічних і мистецтвознавчих досліджень на території УРСР. Установа остаточно сформувалась наприкінці 1924 року й проіснувала до 1933 року, коли увійшла до складу Секції історії матеріальної культури. Серед завдань, що ставив перед собою ВУАК, – науково-дослідна робота, зв’язок «периферії з центром», систематизація проведених у післяреволюційний час досліджень на місцях і спрямування наукового пошуку в загальнодержавних масштабах¹.

Враховуючи такі напрямки діяльності, документи, що відкладались в процесі функціонування ВУАКу, містять велику кількість матеріалів, що висвітлюють різноманітні аспекти науково-дослідного життя країни у галузі археології, етнографії, мистецтвознавства. Зокрема, охорони й дослідження пам’яток єврейської культури.

Метою цієї роботи є дослідження інформаційного потенціалу матеріалів, що зберігаються у фонді Всеукраїнського археологічного комітету Наукового архіву Інституту археології НАН України щодо висвітлення питань охорони і дослідження пам’яток єврейської культури у міжвоєнний період.

Наразі нами у зазначеному фонді виявлено вісім справ, що стосуються різних аспектів охорони та дослідження пам’яток єврейської культури. Хронологічний діапазон документів – 1923–1930 роки. За формою вони поділяються на доповідні записи співробітників різних науково-дослідних та науково-просвітніх інституцій до ВУАКу і звіти про науково-дослідну роботу окремих вчених чи ус-

танов. За принципами предметно-тематичної класифікації документи поділяються на такі внутрішні групи:

- матеріали, що відображають організаційні засади вивчення пам'яток єврейської культури;
- мистецтвознавчі дослідження;
- археологічні дослідження.

До *першої предметно-тематичної групи* відноситься документ «Доповідна записка про дослід пам'яток єврейської матеріальної культури»². «Доповідна записка» фіксує звернення І. А. Маневича (член Всеукраїнської асоціації сходознавців, інспектор в справах музеїв, виставок та екскурсійної справи Главполітпросвіти НКО УСРР) до ВУАКу від 11 листопада 1927 року з пропозицією створення Секції з вивчення єврейського мистецтва у Харкові. Зокрема І. А. Маневич зазначає: «...именно на территории Украины находится в изобилии первоклассные образцы еврейского искусства, которые наделены характерными чертами, своеобразными отличиями, в которых, как в зеркале, отражается прошлая судьба еврейского народа. При углубленной работе по изучению этих памятников материальной культуры, наряду с самобытными элементами национально-художественных форм, мы сталкиваемся с моментами влияния художественного воздействия окружающей жизни. Проследить этот процесс изменения традиционных границ, процесс взаимодействия форм еврейского и украинского искусств – это великая и ответственная проблема, которая должна привести ее будущих исследователей к интереснейшим выводам...».

Перша група документів представлена також доповідними записками за підписами Ю. С. Олександровича (завідувач Подільським губернським Обласним Архівом, організатор Вінницької філії Всеноародної бібліотеки), А. А. Стаборовського (проф. Петроградської академії мистецтв), О. П. Френкеля (проф. Одеського ІНО), Н. Д. Френкеля (присяжний повірений), В. Я. Кагана (завідувач єврейською секцією Інспектури народної освіти),

Г. В. Брілінга (директор Вінницького музею), художників Черкаського, Н. М. Драка і Г. З. Бострема.

Зокрема, у матеріалах справ 14 а, 14 б (1923 р.) йдеться про необхідність утворення у м. Вінниці Подільського краєвого музею. Ця установа серед іншого мала стати центром збереження й вивчення пам'яток юдаїки: «схема музея представляется в следующем виде: 1) естественно-исторический отдел; 2) демографический отдел; 3) социально-экономический отдел; 4) культурно-исторический, сосредотачивающий в себе материалы о теперешней и прошлой, преимущественно духовной деятельности населения, с подотделами: археологическим, историческим, нумизматическим, церковным, народного искусства с художественной промышленностью... Наиболее важным в современной исторической обстановке является культурно-исторический отдел музея и связанное с его организацией собирание культурно-исторических памятников... Подолия, наряду с другими землями старой Украины, привлекает наше внимание и в важном деле изучения памятников культуры еврейского населения. Здесь евреи выработали культуру, которая дает во многих своих направлениях не мало местных отпечатков, сближающих ее с некоторыми памятниками украинской культуры. Собирание, изучение этих памятников и ознакомление с ними населения воспитывало бы его сознание в том направлении, что в сокровищнице культурных приобретений украинского народа много внесло ценности и евреями. Все это, конечно, влияло бы на направление и воспитание местного населения в духе общности его жизненных интересов и привлекало бы к осуществлению данной идеи, как евреев, так и украинцев...»³.

Документи вищезазначених справ містять також стислу інформацію про перебіг організаційних заходів щодо охорони пам'яток єврейської культури протягом XIX – першої чверті XX ст. на Поділлі. Згадуються постанови повітових і губернських міських зборів (1817–1919 рр.), постанови місцевої Міської Думи, фінансова

підтримка ініціативних груп з боку Єврейського громадського комітету з надання допомоги постраждалим від погромів.

Ідея створення музею єврейської культури тісно перепліталася з ідеєю зробити його разом із Філією Всеукраїнської народної бібліотеки підґрунтам Вищої школи у місті: «...ставши на путь создания еврейского музея, выдвигая данную работу, в первую очередь, необходимо так же самое серьезное внимание уделить организации в филии отдела старой и новой еврейской литературы, чем подготовилась бы в будущем ВУЗе организация изучения и преподавания истории еврейской культуры...»⁴.

Особливий інтерес становиться доповідна записка Ю.С. Олександровича від 4 січня 1923 року. Обґрунтовуючи потребу створення центрів вивчення єврейських пам'яток (архівних відділів, музеїв, науково-дослідних кабінетів), він надає розгорнутий історико-джерелознавчий аналіз історії розвитку єврейської культури на теренах України. Зокрема, він наголошує на потребі вивчення пам'яток писемності єреїв Кавказу як джерела стародавньої історії VIII-XIII ст. З XVI ст. основним писемним джерелом для вивчення юдаїки на теренах України стають «Метрика Литовська», «Метрика Кронна», акти Центрального архіву при Київському університеті, архіви єврейських громад (так звані «пінкоси»). Не менш цінним, ніж писемні джерела, для вивчення історії та культури єврейства, на думку Олександровича, є побут і мистецтво народу. Зокрема, він наголошує на важливості вивчення художньої скляної промисловості, мідних виробів, архітектури, оздоблення інтер'єру, надгробків (мацейвос) тощо. Неодноразово акцентується увага на консервативності єврейського суспільства, здатності тривалий час зберігати традиції незмінюваними⁵.

Друга предметно-тематична група документів з фонду ВУАК містить інформацію про мистецтвознавчі дослідження пам'яток юдаїки. За свою формулою це звіти кореспондента ВАУКу на Поділлі Лизавети Левитської та директора Вінницького історично-бытового музею Густава Бріллінга.

Справи 327 та 327/18 зберегли відомості про результати дослідження Л. Левитською культової єврейської пам'ятки XVIII ст. у м. Михалполі Проскурівської округи на Поділлі (сучасне с. Михайлівка Ярмолинецького району Хмельницької області). У літку 1930 року за дорученням ВУАКу дослідниця вивчала Михалпільську дерев'яну синагогу. У звіті читаємо: «...синагога XVIII ст. в м. Михалполі... типовий зразок дерев'яних синагог в невеликих торгівельних містечках на терені України, Польщі й Галичини. На задвірках дрібних вуличок містечка вона підноситься темною сильветою і явно руйнується разом з відмиранням старих форм життя. Це типовий прямокутний зруб, в плані квадратовий, містить головну залу, над якою на чотирьох стовпах підноситься високий дах з гранчастою банею в середині. Має прибудови: сіні і окреме приміщення для жінок, звідкіль вони через щілину заглядали до головної зали, куди стара релігійна традиція пригнічення жінки не допускала.

Будівля синагоги, її тип, її висота, її місце серед інших будинків містечка, характер її розпису – все це обумовлено соціально-політичними умовами єврейської історії та релігійними й побутовими моментами. Розвиткові єврейського мистецтва на терені України та Польщі до XIX ст. заважали такі причини, як політичні, цехові й релігійні обмеження. Дерев'яні синагоги ховали за будинками, щоб забезпечити їх від нападів, збудувати за очами юрби, а то це робили й за приписами влади, яка забороняла будувати нові синагоги й підновлювати старі, вимагала, щоб заввишки синагога була менша за костьол чи церкву і щоб розташована вона була оддалік в гущавині інших будинків містечка. Це позначилося і на Михалпільській синагозі... Будинок Михалпільської синагоги зовні в цілому має риси україно-польського старовинного будинку, розпис же в середині – єврейський із східним характером.

Класова будова європейського середньовічного суспільства забороняла євреям вступати до цехів, а значить і заважала належно

вивчати й удосконалювати те чи інше майстерство. Через це євреї мусили користуватись працею неєврейських майстрів і артлі, будуючи синагоги. Цим пояснюється те, що будівлі дерев'яних синагог на Україні мають всі риси україно-польського цивільного будинку в конструкції, в фасаді і в деталях (двері, штахети тощо). Розпис же виконував майстер – єврей.

Релігійна заборона «не сотвори собі кумира, ні всякого подобія того, що на небі вгорі й на землі внизу» - гальмувала розвиток єврейського образотворчого мистецтва і зовсім затримала обсягове виявлення форми. Це позначилось і в розпису синагог: в них – площинна, орнаментальна трактовка форми і відсутність виображення людини. Розпис покриває в середині всю центральну залу від верху бані аж до підлоги. В ньому є три складові групи: 1) орнаменти, 2) фігурні композиції; 3) шрифти...

Поле гранчастої бані вкрито заспіль заплутаним орнаментом з тонких стеблин, серед якого біжать звірі й птахи. На схилі бані вміщені фігурні композиції біблійного й символічного змісту (рай, звірі). Нижче, серед орнаментованого тла в колах – тварини – сліди тотемізму в культі, ще нижче – великі композиції – виноградник, місто Єрусалим та інше...»⁶ [рис. 1; 2].

Справа 202/21 містить звіт про науково-дослідну роботу за 1927 рік Вінницького історично-побутового музею. Робота установи протягом зазначеного періоду була скерована на збирання пам'яток мистецтва, дослідження різних напрямків селянського художнього виробництва на Поділлі, перевірку культового майна релігійних громад в межах Вінницької округи, виявлення дерев'яного церковного будівництва XVII-XVIII ст., збирання й вивчення пам'яток єврейської культури. В 1927 році музей розпочав енергійно збирати й вивчати пам'ятки юдаїки. Зокрема, з синагог кінця XVIII ст. були вилучені до музеїних фондів єврейські тканини, вишивані золотом, сріблом і шовком по оксамиту із зображенням типових для єврейського мистецтва левів, єдинорогів, грифонів

та двоголових орлів. Музеєві вдалось зібрати цікаву збірку (блізько 200 експонатів) єврейських медвяничних дощок, якими відтискаються орнаменти для свята Пурім. Співробітники музею влітку 1927 року дослідили старі єврейські кладовища в Вінниці та Немирові, де було сфотографовано цілу низку надгробків початку XVIII ст.⁷.

Третя предметно-тематична група документів, що відклалися продовж діяльності ВУАКу, висвітлює археологічні дослідження єврейських пам'яток у міжвоєнний період. Вони пов'язані із Бердичівським музеєм та його завідувачем Тодосієм Миколайовичем Мовчанівським. У справі 309/1 «Звіт про роботу на Бердичівщині в 1929 році» йдеться про результати археологічних робіт Т. М. Мовчанівського на підставі відкритого листа №244. Серед іншого, у документі викладено перебіг і результати розкопок на єврейському кладовищі у м. Бердичів. «...Робота на єврейському кладовищі виникла не планово, але виключно з-за зовнішніх і випадкових причин. Влітку цього 1929 року міськомгosp заходився влаштуванням парку на місці старого кладовища, яке містилось в центрі Бердичева. У червні міськомгопс, не погодивши питання з музеєм про долю художніх пам'ятників, приступив до земляних робіт на кладовищі. Грабарська артіль без жалю почала трощити художні й історичні надгробки, валити в провалля та ями викопувані плити та кістяки...» Т. М. Мовчанівським було вжито заходів до оголошення частини кладовища заповідною частиною і організації розкопок типового поховання XVII-XVIII ст. Розкопки було розпочато 22 червня 1929 року. Об'єктом дослідження обрано поховання, датоване 1719 роком (гранітовий надгробок з висіченим написом: «тут поховано Гереб шія Мойша бе-реб Іхігель день дванадцятий місяця елул року 5479»).

На підставі проведених археологічних досліджень Т. М. Мовчанівський зробив наступні висновки щодо похоронного обряду на єврейському кладовищі:

«1. Традиційні для біблійного та талмудиського періоду історії єврейського народу ритуал з речовим інвентарем (розкопки в Палестині дали зброю, прикраси, скарабеї, посуд та інше) зберігається за новіших часів існування єреїв, правда, в добу розквіту талмудизму виникло багато постанов, утворювалось не мало нових похоронних звичаїв серед самих талмудиських груп.

На Правобережжі звичай класти речі покійнику остаточно загубився очевидно в другій половині 18 ст., й від того часу ховають єврейських покійників аж до наших часів без жодних речей (лише в савані). Розкопами ч. I-III на ст. єврейському цвинтарі виявлено матеріальну сторону похоронного ритуалу: монетки, замки, кремінне кресало, лульки й інше в похованнях початку XVIII та кінця XVII століття.

2. Звичай класти покійнику монету – присущий майже всім народам, у сучасних похованнях єреїв не приміняється зовсім. Серед старожилів є лише згадки про звичай класти покійнику монету одержану ним при житті від святого цадика. Очевидно, згадку про попереднє значення монети (як класичного «обола») єреями нашої місцевості забуто.

3. Більше згадок збереглося про звичай класти замки у могильну насип, звичай «замикати могилу», що теж широко існував у більшості народів на певному щаблеві розвитку громади... напевне в своєму безпосередньому значенні (замкнути мерця) існував, як сталий народний забобон перед єреїв (модернізувалося), доки в XIX-XX ст. звичай класти в могилу замки не вижитий, а то й зовсім забуто про нього.

Проте, під час розкопки, знайшлося серед присутньої тисячної юрби кілька стариків – єреїв, що згадали про цей звичай, як дійсний ще за їх пам'яті.

4. Цікавим, але, нажаль, мало вивченим з'являється звичай класти лульку й вогниво в могилу. Можливо лише гадати, що за останні часи існування цього звичаю (XVIII ст.) клалося в могилу

ту саме люльку, яку було подаровано покійнику святым цадиком («люлька цадика» Перец І. А.)

5. Поховання в горщику слід відмітити, як цікавий звичай старого побуту єреїв і можливо, як деяке наслідування стародавнім формам поховання в глиняних гробах, чи ассуаріях (перевезення праху до Палестини, повторне поховання)... Гр. Шарі Кубіленська й інші повідомляли під час розкопок на Бердичівському єрейському цвинтарі про те, що існував старий звичай ховати незаконно роджених немовлят та викиднів в посудині.

6. Черепки на очицях скелетів з'являються виявом традиційного до цього часу звичаю закривати очі покійникові, аби не заздрив уже на земне. Черепки та уламки утворі культової посуди, що їх знайдено розкопкою в багатьох місцях цвинтаря, в більшій частині слід віднести до нарочито підкладеного під час похорону інвентарю посуди глиняної, глиняних світильників, скляних чащ, дане твердження підсилюється цілковито відомостями з історії єрейського похорону...

7. Поховання на цвинтарі проводилося без дерев'яних чи з іншого матеріалу гробів. Незначні рештки деревини, що їх знайдено під час розкопин слід віднести до решток клинків та тонкого дерев'яного перекриття верху похоронної ями, але похорон без гробу не з'являється широким і сталим звичаєм для єрейства. За наших часів поховання єрейські відбуваються як без гробів так і в гробах дерев'яних та металевих. В старину (палестинську добу) ховали в печерах, камінних гробах та дерев'яних і глиняних. Виявлений розкопом звичай посыпти тіло покійника «ієрусалимською землею» зберігся майже до останніх років нашої доби...»⁸.

Викладений матеріал дає можливість констатувати, що фонд ВУАК НА ІА НАН України є цінним історичним джерелом для вивчення охорони і дослідження пам'яток єрейської культури у

міжвоєнний період, що почали залішилося поза увагою дослідників юдаїки. У фонді відкладалися різноманітні за змістом та формою документи, що можуть бути використані для відтворення історії їх культури єврейського населення України.

1. Науковий архів Інституту археології НАН України (далі НАІА НАНУ). – Ф. ВУАК. – Спр. 207. – Арк. 7.
2. НАІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 168. – арк. 3-5.
3. НАІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 14 а. – 7 арк.
4. НАІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 14 а. – 7 арк.
5. НАІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 14 б. – 4 арк.
6. НАІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 327/18. – 16 арк.
7. НАІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 202/21. – Арк. 4-5.
8. НАІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 309/1. – 16 арк.

Повсякденне життя м. Щорса у 30-х роках ХХ ст. та евакуація єврейського населення під час наступу німецьких військ у спогадах Зіновія Волкіна.

Одним з найбільш актуальних завдань сучасної науки є вивчення історії повсякденності, та, зокрема, одного з її напрямків – мікроісторичних досліджень, де предмет наукового зацікавлення становлять не поширені явища, а унікальні, які стосуються окремої людини чи родини¹. Джерела особового характеру – спогади та мемуари – є надзвичайно цінним джерелом досліджень у галузі воєнної повсякденності. Вони дають змогу зазирнути у найскладніші історичні події з точки зору звичайної людини, яку катаклізми 30-х рр. ХХ ст. та події ІІ-ої світової війни поставили на межу балансування між життям і смертю, змушуючи шукати власну стратегію виживання².

Повсякденній історії єврейського населення м. Щорса та його долі під час ІІ світової війни присвятив свої розвідки уродженець цього міста, український історик, що передчасно пішов з життя, Григорій Михайлович Курас³. Він висловлював жаль, що докладніше розкрити дану тему складно за відсутністю головних свідків минулого – людей⁴. Тому метою даної статті є впровадження до наукового обігу спогадів Зіновія Волкіна “Від Сновська до Нью-Йорка”, що вийшли друком у Нью-Йорку у 2006 р. та є важливим джерелом вивчення історії євреїв Лівобережної України у ХХ ст⁵. Стаття висвітлює невідомі раніше сторінки життя єврейського населення м. Щорса, зокрема репресії 30-х років та евакуацію під час наступу німецьких військ у 1941 р.

Метою написання спогадів стало бажання автора розкрити своїм нащадкам, зокрема онуку Сему, що народився в Сполучених

Штатах, реалії життя в Радянському Союзі фактично за весь час існування радянської влади.

Зіновій Волкін народився 25 липня 1925 р. в м. Сновську, що у 1935 р. був перейменований на м. Щорс. Батьки Зіновія – Стера Еткіна та Соломон Волкін, робітник Сновського лісопильного заводу розлучилися через рік після народження сина. У 1927 р. мати Зіновія вдруге вийшла заміж за вдівця Соломона Левітіна – чоловіка своєї старшої сестри Ані, яка померла зовсім молодою, залишивши двох дітей: сина Йосифа та доньку Єву. Соломон Левітін був службовцем (бухгалтером) у другому, а можливо і в третьому поколінні. Маючи вже трьох дітей, родина швидко поповнилася ще двома – сином Левом та донькою Анею.

З дитинства Зіновію крім мальовничої природи, чудової чистої річки Снов, що протікала містом, запам'яталися бідність практично всіх мешканців маленького містечка, кількість жителів якого в середині 1920-х рр. складала до 10 тис. осіб, близько чверті з них – єреї, тому місто вважалося єврейським. Найбільш великим та престижним для роботи підприємством у Сновську було залізничне депо. Промислових підприємств практично не було, на базі місцевої райспоживспілки існували дрібні виробництва шкіряних товарів та переробки сільськогосподарської продукції. Заробітна платня скрізь була мізерною, тому турботи “про хліб насущний” вимагали величезних зусиль. Родини виживали лише за рахунок присадибної ділянки, утримання корів та домашньої птиці. Початок 30-х ознаменувався колективізацією, голодом, чергами за хлібом, зникненням товарів широкого вжитку з магазинів. Уклад життя єврейського населення не відрізнявся від українського та російського. Серед єреїв були робітники лісопильного заводу, залізничного депо, ковалі, теслі, кустарі-одинаки, візники, службовці райспоживспілки та державних установ, вчителі, продавці і т.д.

На початку 30-х в Сновську було три школи: російська середня (десятирічка), українська та єврейська семилітні. Зрозуміло, що

російська вважалася найпрестижнішою, але в ній навчалися переважно діти залізничників, а також “за блатом” діти керівників підприємств та місцевих партійних органів. Єврейська була зовсім маленькою і вміщала лише незначну частину дітей більш як двохтисячного єврейського населення Сновська. Тому Зиновій Волкін та його брати і сестри потрапили до української школи. Крім навчання, з малих літ обов’язком дітей була допомога батькам по господарству: городні роботи та догляд за худобою.

В середині тридцятих років матеріальні умови життя почали дещо поліпшуватися. Автор згадує, що в магазинах з’явився хліб та основні продукти харчування, навіть цукерки-льодяники. У містечку регулярно працювали два базари, куди селяни завозили продукти сільського господарства. Під час ярмарок базарна територія займала і прилеглі вулиці. Ярмарки та базари ставали для жителів справжнім святом: з гармоністами, фокусниками, акробатами, українськими піснями. Місцева райспоживспілка забезпечувала магазини промисловими товарами: тканиною, взуттям, з’явилася горілка. Споживча кооперація скуповувала у населення картоплю, овочі, фрукти, ягоди, гриби. Поновили роботу артілі з переробки цієї продукції.

Але підйом у житті провінційного містечка (“штетла”) тривав недовго. Настав 1937 рік, країною покотилася хвиля репресій. Зіновій згадує про відчуття страху, в якому жило все населення, особливо єврейське – з дня на день чекали арешту. Керівництво місцевої райспоживспілки арештували, забрали і головного бухгалтера Соломона Левітіна. Без єдиного годувальника залишилися 6 дітей (крім власних п’ятьох в домі виховувалася племінниця), мати-домогосподарка та її старий і хворий батько. Ніхто не зінав ні причини арештів, ні місце перебування арештованих. Жодна інформація про можливість суду або слідства не надходила. Продали корову, брали в борг гроші у родичів та сусідів. У важку хвилину родину не покинули близькі: морально та

матеріально допомогли брат батька – Олександр та брат мами – Залман. Через 9 місяців серед інших арештованих повернувся і Соломон Левітін. Деякі його колеги повернулися лише через багато років (бухгалтер Беленський), інші зникли назавжди. Соломон Левітін схуд, осунувся, впізнати його будо складно, подовгу розмовляв з дружиною, дітям нічого не пояснював. Влаштувався на свою попередню посаду, був реабілітований. Життя потроху налагоджувалося, але не зважаючи на роботу батька та підробітки старших синів під час канікул, корову купити так і не вдалося.

Під час репресій в Щорсі була закрита єврейська школа та єдина в місті синагога, яку відвідували в основному літні люди, оскільки молодь виховувалася на принципах атеїзму і не мала права на релігійну віру. Для святкування традиційних свят віруючі почали таємно збиратися у приватному будинку. У двохповерховому будинку синагоги розмістили медичне училище. Невдовзі позакривали і православні храми у Щорсі та навколоїшніх селах. Зіновій запам'ятав величезний натовп людей, що зібралися навколо церкви, коли з неї знімали хрести: люди плакали, хрестилися, кричали, проклинали когось, але на відвертий спротив не наважувалися через страх арештів та репресій. Храм перетворили на зерносховище.

Приємним спогадом тих років став перехід до нової української школи № 4, куди перейшли навчатися і учні закритої єврейської школи. Досвідчений директор Кравченко В.А. та вчителі школи створили атмосферу, в якій учні вчилися з задоволенням, школа мала належні та той час матеріальні умови: просторі класи, лабораторії, стадіон та спортивний зал з інвентарем, що було особливо важливо для хлопців. Старшокласники без розділу на національності були заядлими футболістами, відвідували математичний гурток, зачитувалися класиками російської та зарубіжної літератури, мріяли про вступ до вузів.

А в 1940 – 1941-му навчальних роках була введена в школі військова підготовка, старшокласники вчилися стріляти,

заробляючи значки “Ворошиловський стрілок”, приймали участь у вченнях ППО, марширували у протигазах і вчили патріотичних пісень про майбутню війну. Проводилися зустрічі школярів із учасником війни з Фінляндією Журбіним, нагородженим орденом Червоного Прапору. Ці ознаки свідчили про загострення міжнародної обстановки. В тому році Зиновій Волкін закінчив 9-й клас десятирічки (навчався відразу з другого класу завдяки гарній підготовці до школи).

Його брат Йосиф отримав атестат зрілості та мріяв вступити до фізико-математичного факультету. Замість цього з початком німецького наступу на СРСР випускники щорської середньої школи № 4 отримали повістки з воєнкомату та були мобілізовані до лав Червоної Армії. Проводжали 18-річних хлопців на війну трохи не всім містом, хоча з перших же днів війни Щорс бомбила німецька авіація.

Через декілька днів з воєнкомату почали надходити повістки хлопцям допризовного віку (15-16 років), а також чоловікам, старшим 50-ти років (в основному – членам компартії). З них створювалися загони для риття окопів у прифронтовій зоні. Таку повістку отримав і Зиновій Волкін, якому тільки виповнилося 16 років, і він ледь встиг отримати паспорт. В цей час єврейське населення, а також родини командирів Червоної Армії та місцевого керівництва почали евакуюватися із Щорса. Мати Зіновія Стера Ісаківна Левітіна, відправивши на фронт старшого сина, запевнила Зіновія, що родина без нього евакуюватися не буде. Зіновій йшов на будівництво оборонних споруд у складі першого загону з двохсот чоловік. Протягом трьох днів йшли на захід, опинилися на території Білорусії. Вранці четвертого дня в Речицькому районі, недалеко від Гомеля колона була зупинена, з неї відокремили 64-х хлопців допризовного віку, і представник Щорського райкому партії наказав їм йти назад додому у зв’язку з тим, що евакуація з м. Щорса завершується. Для зворотнього шляху юнаків поділили на загони по 16 чоловік, призначили старшого, кожна група повинна була

сама обрати маршрут і до 15 годин наступного дня повернутися у Щорс. До двох годин ночі, майже без зупинок, хлопці дійшли до Городні, подолавши близько 65 км., де їх підібрав санітарний потяг і підвіз до м. Щорса.

Однак останній поїзд з евакуйованими вже відійшов. Родина Левітіних та інші, які не змогли виїхати заливищею, змушені були відходити пішки, райспоживспілка для цього виділяла кожній сім'ї коня та віз. 13 серпня між гудками повітряної тривоги, німецьким бомбуванням та кулеметним вогнем, залишки єврейського населення м. Щорса збиралися у дорогу. Левітіни нашвидку руч зібрали найнеобхідніші речі: теплий одяг, ковдри, подушки, взуття, трохи посуду, воду, їжу. В конторі райспоживспілки отримали гроши та закупили продукти харчування. Останню ніч безсонну провели в лісі під гулом німецьких літаків та променями прожекторів, що прочісували небо. В місті полихали пожежі. Лише два радянські винищувачі впродовж ночі вступили в бій з німецькими бомбардувальниками. Вночі до обозу приєдналися ще шість підвід із біженцями.

14 серпня 1941 року обоз з біженцями-євреями покинув рідне місто у Курському напрямку. Загін нараховував 14 родин – 66 осіб. Для Зіновія Волкіна знайомими були родина Ривліних, Кіселер Веля з дружиною та доньками Дорою та Ривою, головний бухгалтер райспоживспілки Цимиринов з родиною, Журбін з двома синами. Дітей, старих та хворих розмістили на підводах, дорослі та підлітки йшли пішки. Вже в перший день небезпечного шляху була організована ініціативна група з п'яти чоловік, яка брала на себе відповідальність за вибір маршруту, розподіляла обов'язки з піклування за дітьми, приготування їжі, підготовки до ночівлі, догляданням коней і т.д. До неї увійшли Цимиринов, Кіселер, Левітін, Ривлін та ще один представник іншої організації м. Щорса.

Із спогадів Зіновія Волкіна складається враження, що біженці єврейської національності не були впевнені у доброзичливому

ставленні до них місцевих мешканців: перед кожним населеним пунктом відправляли у розвідку 2-3 чоловік для з'ясування, чи немає проти них ворожих настроїв та небезпечних ситуацій, неначе вони пересувалися по окупованій території. Хоча в більшості випадків і селянство, і керівники колгоспів та сільрад намагалися допомогти біженцям: давали притулок у приміщеннях колгоспу, принаймні у порожньому, за відсутності вивезеної худоби – корівнику, пригощали молоком, підвозили вранці окріп для чаю. Не було випадку, щоб їм не дозволили викопати картоплю, моркву, буряки на колгоспних полях або власних огородах. У населених пунктах дізnavалися новини про темпи пересування німецьких військ, уточнювали маршрут. Вогнища розпалювати скрізь забороняли, боячись ворожої авіації.

Серед біла дня загін неодноразово попадав під нальоти німецьких літаків, яких автор називає не інакше як “стерв’ятниками”. При цьому загін зупинявся і всі намагалися якомога швидше відійти від дороги та розосередитися. На щастя, цей обоз не постраждав, хоча при зустрічі з іншими біженцями з’ясовували, що в них були поранені та вбиті. Приходилося шукати обхідні маршрути подалі від великих доріг, уникати відкритої місцевості.

В перші дні вересня йшли дощі, ґрунтові дороги порозмивало. В цей час загін перетнув кордон з Росією і рухався за маршрутом Льгов – Курськ. Місцевість в Курській області пагориста, що вкупі з негodoю затримувало рух. На крутых спусках заносило підводи, падали коні, приходилося шукати обхідні шляхи. Люди з малими дітьми та стариками були зовсім не звиклі до подібних умов, але трималися стійко і без паніки.

В районтах та великих містах були влаштовані евакопункти, де біженці могли отримати хліб, інші продукти, ліки та дізнатися про найбільш безпечні шляхи. В Рильському евакопункті біженців попередили, що міст через р. Сейм розбитий, а паромна переправа

діє лише вночі, і біля неї накопичилося багато підвід. Чергу зайняли ввечері за 2 км. від переправи: весь цей простір був зайнятий підводами та людьми. Лише в три години ночі перші три підводи загону були завантажені на паром, ще через дві години на протилежний берег переправилися всі інші. Переправа здійснювалася в повній тиші і темряві, не можна було ні чиркнути сірником, ні запалити. На протилежному березі намагалися якомога швидше від'їхати подалі, щоб на світанку не потрапити під бомбардування.

Дісталися Льгова, залишався день-другий до Курська, де сподівалися продовжити шлях залізницею. Впродовж більш як двотижневого виснажливого походу під обстрілом, дощем по бездоріжжю, люди вкрай втомилися, з'явилися хворі, виснажилися коні. Однак на евакопункті Льгова загін чекала погана новина – Курськ не приймає біженців. Біженців з України та Білорусії ставало дедалі більше, залізниця постійно бомбардувалася і не могла забезпечити відправку такої кількості людей вглиб країни. Мали йти далі пішim походом в напрямку Старого Осколу до Воронежа, а це ще близько 300 км. шляху. Змореним біженцям в абсолютній тиші таку новину оголосив керівник загону Цимиринов, крім того було повідомлено, що йти треба якомога швидше, бо німецькі війська наближалися. Замість відпочинку біженці через півгодини рушили далі.

По дорозі обоз нагнали два чоловіка з групи сновчан, які йшли до прифронтової лінії на риття окопів. Вони з трудом прорвалися через лінію фронту, хтось із загону прорвався до партизан, однак були побоювання, що не всі змогли врятуватися. Ці чоловіки розшукували свої родини.

На окраїні містечка Старий Оскол потрапили під бомбардування німецьких літаків. Бомби розривалися зовсім близько, сховатися було практично ніде, діти кричали, коні металися від переляку, без втрат вийшли лише чудом. Після цього відмінили відвідання евакопункту та пішли в обхід містечка. Відрізок шляху

від Старого Осколу до населеного пункту Хохольський подолали за тиждень. До Воронежу залишалося кілометрів 50-55, однак посередині шляху була переправа через Дон. На цьому напрямку діяла лише одна велика переправа, і тільки вночі. На захід через неї переправляли військові частини – піхоту, машини, танки, артилерію. В зворотньому напрямку – біженців. Вже в декількох кілометрах від переправи розосередилися сотні возів та тисячі людей. Обоз на чолі з Цимириновим влився в загальний живий потік, який тихо рухався вночі, нагадуючи похоронну процесію, і завмирав вдень. Зіновій Волков згадує, що це була страшна картина людського лиха, породженого війною. Вночі всі трималися один одного, боячись відстати від обозу, перемовлялися пошепки. При наближенні гулу німецької авіації потік завмирав. На світанку вся маса людей, машин підвід шукала будь-яке укриття, щоб замаскуватися і чекати рятівної ночі.

Нервове напруження переходило у граничне. Нестерпне очікування тривало три дні та три ночі. Завантажившись на паром, люди, не витримуючи напруження, плакали. Протягом години переправилися: в ту ніч бомбардувань та кулеметних обстрілів не було. До світанку йшли без зупинок, щоб відійти подалі від переправи.

22 вересня 1941 року в 16 годин 30 хвилин обоз біженців зі Щорса прибув до м. Воронежа. Всі рушили до залізничного вокзалу. Коней та вози здали у місцеву споживкооперацію, частково продали перекупщикам. Надалі кожна родина визначала свої дії відповідно до своїх обставин та можливостей. Хтось мав адреси родичів, які вже раніше евакуювалися або гроші на пасажирські поїзди. На тих, хто не мав ні першого, ні другого, чекали товарні поїзди (теплушкі), що їхали у напрямках Сибіру, Середньої Азії та Казахстану. На сімейній нараді Левітіни вирішили їхати до Середньої Азії, мотивуючи тим, що це теплі краї, де можна обійтися без теплих речей. По вокзалу ходили чутки протилежного змісту: “Ташкент – місто хлібне”, або “Ташкент вже не приймає біженців”...

Впродовж трьох днів потяг до Середньої Азії заповнювався біженцями. Левітіни закупали провіант на дорогу, і вперше за декілька тижнів очувалися в приміщенні (вагоні) на соломі, маючи змогу випити гарячого чаю. В тих умовах це здавалося Божим даром. Попереду була подорож залізницею, що тривала більше трьох тижнів, у вагоні-теплушці, без будь-яких санітарних умов, разом з чужими людьми – чоловіками та жінками, молодими та старими, здоровими та хворими. Люди вискачували на зупинках з вагону, не знаючи, скільки мають часу, щоб сходити в туалет, взяти кип'яток або воду, купити продукти в кіосках або у місцевих жителів прямо на пероні. Навздогін підліткам, що бігли забезпечити родину всім необхідним, чулися відчайдушні мольби матерів та бабусь не відстati від поїзду. Така подорож багатьох доводила до стресового стану, однак знаходилися і такі, хто мужньо тримався сам і допомагав іншим. Ташкент та Фергану дійсно більше біженців не приймали. Після декількох пересадок на території Узбекистану 20 жовтня 1941 р. Левітіни дійшли до кінцевої зупинки – станції Кувасай. Більш як двомісячні мандри закінчилися, і в це складно було відразу повірити.

Не зважаючи на незрозумілі накази радянської влади, яка, замість того, щоб швидко вивезти єврейське мирне населення, для якого фашистська окупація дорівнювала смерті, затримувала евакуацію єврейських родин, сім'ї Левітіних вдалося вийхати. Попереду у них були нелегкі часи: смерть батька – Йосифа Левітіна та важка хвороба матері Стери Левітіної через недоїдання та вкрай складні умови проживання, загибель старшого сина Йосифа – командира танка, виснажлива фізична робота на Кувасайській ГРЕС 16-річного Зіновія Волкіна, щоб врятувати свою родину від голоду. А в Щорсі вже в перші дні німецької окупації, в жовтні – листопаді 1941 р почалися розстріли єреїв, які не встигли або не схочіли покидати рідні місця у сподіванні, що німці будуть вести себе так само шляхетно, як у 1918 році.

Отже, мемуари Зиновія Волкіна є важливим джерелом у вивченні історії повсякдення довоєнного м. Щорса, висвітлюють проблему евакуації євреїв у 1941 р. Крім означених тем на своїх дослідників чекають проблеми студентського життя в післявоенні часи, налагодження телефонного зв'язку наприкінці 40-х –на початку 50-х років та території Сумщини та інші, висвітлені крізь призму життєвого шляху автора споминів.

- 1.Кульчицький С. Чому треба вивчати повсякленне життя // “Історія повсякденності: теорія та практика”: матеріали Всеукр. наук. конф. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 10–11.
- 2.Лисенко О. Історія повсякденності як галузь наукового знання (повсякденна історія війни: методологічні нотатки) // Там само. – С. 11–19.
- 3.Кулас Г. Над речкою Сновью // Еврейские вести (Киев). – 1998. – № 5–6; Кулас Г. Семья из Сновска // Еврейский мир (Нью-Йорк). – 1998. – 10 декабря.
- 4.Кулас Г. История евреев Сновска // Евреи Левобережной Украины. История и культура. Материалы III-го международного научного семинара. – Чернігов, 2006. – С. 3–16.
- 5.Волкин Зиновий. От Сновска до Нью-Йорка. Воспоминания. – Publishing House Gela NY, 2006.

Дмитрий Дуденок

Абрам Кацнельсон и Олекса Десняк

Литературная жизнь на территории Черниговской области 30-х годов XX века до сих пор остаётся малоизученным явлением. Это касается и количества работ, посвящённых данному периоду, и качества существующих исследований, проводившихся, как правило, аматорами. Итогом подобного изучения является весьма туманные представления о данном периоде литературного развития Черниговщины, его событиях, участниках и достижениях, не позволяющие оценивать ни его влияние на дальнейшее развитие литературы данного региона, ни его значение по отношению к общему развитию культуры Северного Левобережья Украины в целом.

Степень изученности жизни и творчества участников литературного процесса 30-х годов XX в. также не является удовлетворительной. В меньшей степени это относится к местным литераторам – жертвам сталинских репрессий. Олекса Десняк и Абрам Кацнельсон таковыми не считаются. И хотя биография и творческое наследие черниговского журналиста и прозаика Олексы Десняка, а также поэта и литературоведа Абрама Кацнельсона неоднократно становились объектом исследования (в том числе со стороны местных учёных и краеведов-аматоров), общая степень их изученности далека от совершенства.

Олекса Десняк (настоящее имя – Олескій Гнатович Руденко) известен прежде всего как автор романа «Десну перешли батальоны» и повести «Полк Тимофея Черняка». Гораздо меньше он известен как журналист, очеркист и публицист. Его статьи, корреспонденции, очерки, рассказы постоянно появлялись на страницах главных газет Черниговской области.

Оперативность, информативность, плодовитость (не в ущерб качеству), умение писать ярко и доходчиво обо всех сторонах жизни

Черниговской области, несмотря на приверженность делу Ленина-Стилана, быстро сделали Десняка одним из наиболее заметных черниговских журналистов 1930-х годов¹.

Деловитый и общительный журналист, Десняк имел широкий круг знакомств в местных литературных кругах. Среди его знакомых были: Михайло Хазан, журналист и прозаик, глава Черниговского литературного объединения; Юрий Збанацкий, в то время начинающий литератор; журналист и поэт Пилип Рудь; подающий надежды поэт Олекса Ющенко; Илья Стебун, глава черниговского отделения литературной организации «Молодняк» и многие-многие другие². Причем контакты в местной литературной среде Десняк стал налаживать еще в конце 20-х годов, будучи студентом Черниговского Института Народного Образования³, уже тогда мечтавшим стать именно писателем, а не просто журналистом. Именно тогда он и познакомился с Абрамом Кацнельсоном.

Абрам Исаакович Кацнельсон, родившийся в 1914 году в Городне, переехал в Чернигов в 1929 году. Подавший надежды пятнадцатилетний юноша, уже тогда писавший стихи, также намеревался посвятить себя литературе⁴. В те годы по всей Украине гремели имена его земляков Довженко, Эллана-Блакитного, Тычины, Чумака и других поэтов, составивших «золотой фонд» достижений украинской литературы XX века. Да и пример старшего брата, Ильи Стебуна (Кацнельсона), был перед глазами. Илья Исаакович (уже тогда Стебун⁵) в конце 20-х годов активно печатался в главной газете Черниговского округа «Червоний стяг» и возглавлял местное отделение всеукраинской литературной организации «Молодняк»⁶. Большинство членов этой организации составляли начинающие литераторы-комсомольцы, поэты и прозаики, мечтавшие не только сделать быструю и успешную карьеру, но и послужить своим творчеством делу советского строительства в Украине, ориентируясь на литературную политику Коммунистической Партии Украины. В 1929 году в газете «Червоний стяг» был опубликован манифест этой

организации, излагавший цели и задания, стоявшие перед её членами. В числе подписавших этот документ значатся Абрам Кацнельсон и Олекса Десняк⁷.

Молодые люди быстро сдружились, несмотря на разницу в возрасте (Десняк был старше Кацнельсона на пять лет) и в социальном происхождении (Десняк был крестьянский сын из Сосниччины, а Кацнельсон был сыном служащих из Городнянщины)⁸. Данные обстоятельства им не мешали поддерживать крепкие дружеские отношения в течение тринадцати лет. Их объединяла любовь к литературе, в первую очередь украинской. То обстоятельство, что Десняк с самого начала намеревался стать публицистом и прозаиком, а Кацнельсон – поэтом, им тоже ничуть не мешало. Десняк всю свою жизнь интересовался поэзией. Более того, Кацнельсон отмечал в своих мемуарах такую черту писательского облика Десняка, как глубокое чувство лиризма, ярко проявлявшееся в его основных произведениях⁹. Кроме того, оба увлекались историческим и литературным краеведением Черниговщины, в том числе недавно отгремевшими революционными событиями и его участниками¹⁰. В частности, обоих привлекал образ Николая Щорса, неистового борца за установление Советской власти в Черниговщине. Более того, художественный образ «украинского Чапаева» разрабатывался обоими литераторами: Десняком – в романе «Десну перешли батальоны» (1937), а Кацнельсоном – в цикле стихотворений «З поезій про Миколу Щорса» (1949). И Десняка, и Кацнельсона объединяло чувство патриотизма, горячая и неподдельная любовь к Украине, желание посвятить свою жизнь и свой литературный дар её народу, его нуждам, целям и упованиям. При этом оба были горячими приверженцами Советской власти и коммунистических идеалов, искренне считая коммунизм передовым общественным и политическим учением, способным не просто решить все без исключения вопросы общего развития Украины, но и построить подлинно народный советский рай на земле¹¹.

Именно это позволило им принимать активное участие в литературном движении Черниговщины. Оба принимали участие в работе организации «Молодняк» вплоть до её добровольно-принудительного самороспуска в 1932 году и печатались в альманахе этой организации «Будуємо»¹². Оба работали рабкорами в газете «Більшовик» (ныне – «Деснянська правда»), где регулярно публиковали корреспонденции, статьи и художественные произведения. Оба принимали участие в работе Черниговского областного литературного объединения, возглавлявшегося их общим другом Михайлом Хазаном¹³. Оба исповедовали в своей творческой работе метод социалистического реализма, так как были убежденными коммунистами.

Кацнельсон и Десняк часто встречались на берегу Десны либо на Болдиной горе у могилы Михайла Коцюбинского (одно из любимых мест Десняка)¹⁴ и проводили время в нескончаемых разговорах о литературе, о поэзии, о собственном творчестве, об истории и культуре Украины и Черниговщины; читали друг другу собственные произведения. Особенно они сблизились на почве поэзии, поскольку оба были прежде всего лириками. Кроме того, друзья часто встречались на субботниках во время строительства вокзала «Чернігів – Новий» (на месте современной промышленной части города)¹⁵.

Их отношения были далеки от шумного панибратства. Это была весьма серьёзная мужская дружба, с годами крепчавшая, не допускавшая каких-либо проявлений бесчестия по отношению друг к другу, да и к кому бы то ни было. Десняк, будучи старше Кацнельсона на пять лет, принимал активное участие не только в формировании не только творческого, но и духовного облика Абрама Исааковича, прививая своему другу такие качества, как моральная чистоплотность, грамотность, патриотизм. Этим принципам Абрам Исаакович следовал (не только в творческой практике) до конца жизни.

В 1935 году друзья расстаются. Кацнельсон поступает в Киевский университет на филологический факультет и оседает в столице Украины до 1994 года. Тем не менее друзья продолжают общаться. Они переписываются (последнее письмо от Десняка Кацнельсон получает весной 1942 года, незадолго до гибели Десняка¹⁶), иногда встречаются. В 1940 году Кацнельсон сопровождает Десняка во время переезда во Львов, где Десняку поручают руководство только что созданным Львовским филиалом Союза Писателей Украины¹⁷

25 мая 1942 года Олекса Десняк пал смертью храбрых в бою у села Павlivка Друга на Харьковщине. Кацнельсон пережил своего друга на 65 лет. Он прожил долгую и плодотворную жизнь, постоянно находился в центре событий литературной жизни Украины и имел огромное количество друзей и знакомых в литературной среде. Олекса Десняк, тем не менее, не был им забыт. Уже в 1948 году Кацнельсон выпускает отдельным изданием популярный очерк о жизни и творчестве своего друга¹⁸ (едва ли не первый), в котором он создаёт образ воистину народного писателя, посвятившего служению народу не только свой талант, но и жизнь. Тот же образ Кацнельсон создаёт в мемуарном очерке «Славний і мужній», опубликованный в сборнике «Про Олексу Десняка» (К., 1972). Образ «вечного спутника», представляющего собой непрекаемый образец творческой и общечеловеческой порядочности, истинного патриотизма Кацнельсон создаёт в стихотворении «Нічна розмова» (1961), а также в поэме-сюите «Магістраль» (1986), посвящённой памяти писателя.

Дружба выдающегося украинского поэта Абрама Исааковича Кацнельсона с Олексой Десняком, талантливым прозаиком и видным деятелем литературного движения Черниговщины 30-х годов XX века, была не просто одним из светлых эпизодов его молодости. Уроки нравственного воспитания, полученные им от своего старшего друга, Кацнельсон не просто усвоил на всю

свою долгую и плодотворную жизнь. Благодаря именно этим урокам Кацнельсон и стал выдающимся поэтом, поборником совести, чести, любви к Родине. Во многом благодаря Кацнельсону остался в памяти украинцев и светлый образ черниговского писателя Олексы Десняка, навсегда оставшегося для Абрама Исааковича воплощением таланта, мужества, благородства, патриотизма.

1. Самойленко Г. В. Літературне життя Чернігівщини в 12 – 20 ст. – Ніжин:,2003. – С.186.
2. Збанацький Ю. О. Незабутній друг // Про Олексу Десняка: Спогади. – К., 1972. – С.18.
3. Грицай М. С. Олекса Десняк. Літ.-критичн. нарис. – К.,1984. – С.7.
4. Кацнельсон А. І. З вершини літ // Кацнельсон А. І. Виbrane: Поезії. / Передм. Автора. – К., 1983. – С.6.
5. Червоний стяг. – 1929. – 14 липня. – С.2.
6. Самойленко Г. В. Літературне життя Чернігівщини 12-20 ст. – Ніжин, 2003. – С.164.
7. Червоний стяг. – 1929. – 21 грудня. – С.4.
8. Грицай М. С. Олекса Десняк. – С.4.
9. Кацнельсон А. І. Славний і мужній // Про Олексу Десняка: Спогади. – К., 1972. – С.76.
10. Там же. – С.77.
11. Там же. – С.79.
12. Кацнельсон А. І. З вершини літ. – С.6.
13. Кацнельсон . А. В тридцятих у «Більшовику» // Чернігівський вісник. – 1998. – 30 січня. – С.3.
14. Кацнельсон А. І. Славний і мужній // Про Олексу Десняка: Спогади. / За ред. О. Ющенка. – К., 1972. – С.76.
15. Кацнельсон А. Магістраль: Поема-сюїта. // Дніпро. – 1986. – №11. – С.4.

16. Кацнельсон А. І. Славний і мужній // Про Олексу Десняка: Спогади. – С.80.
17. Там же. – С.80.
18. Косян В. Х. Десняк Олекса // Українська Літературна Енциклопедія: В 5 т.: – Т.2: Д – К. – К., 1990. – С.39.

Єврейські пам'ятки в с. Бреч.

Село Бреч – один із багатьох населених пунктів Чернігівської області, де у минулому столітті компактно проживало єврейське населення. Нині Бреч, центр однієїменної сільської ради, розташоване на відстані 7 км на південний схід від районного центру Чернігівської області – Корюківки. У документах збереглися згадки про цей населений пункт, що відносяться до першої половини XVIII ст. Так, в Указі імператриці Катерини I, у матеріалах ревізії нерухомості, що належала Івану Мазепі, згадується: «Мелница на реке Бречи, в которой прежде до Мазепи был един камен да коло валюшъное, а к оному внов пристроив оний владелецъ коло мучное да одно коло валюшъное». Згадка датована 1725 р. Цей же млин, певно, згаданий у відомості, складеної на основі рапортів на виконання імператорського указу 1742 р. про перепис млинів.¹ На річці Бречі згадуються два млини – вишняки, «о двух колах мучных», однак в уточненні вказано, що вони знаходяться в «деревне БРЕЧЕ», що належить бунчуковому товаришу Володимиру Полонецькому.

За ревізією Менської сотні 1734 р в слободі Бречі нарахувалось 23 убогих посполитих, що мали по коню, волу і менше гектару землі, та семеро «нищих и весма убогих в едних хатах при огородах живут»².

Село складається з двох вулиць, що проходять з різних берегів ручая Бречиця, що є початком р. Бреч. Вулиця, яка проходить вздовж правого (північного) берегу Бречиці, називалася «руською», вона розташована близче до води і, певно, сформувалася ще у XVIII ст. Друга вулиця, що простяглася по висоті на лівому березі річки, мала називу «єврейської», нині – Шкільна. Ця частина села у XIX – першій половині XX ст. була заселена єреями, тут знаходилась дерев'яна синагога, перероблена після закінчення

Другої Світової війни у дитячий садок і розібрана влітку 2010 р. На вулиці залишилось кілька дерев'яних хат, зведених на початку ХХ ст. Старожили пам'ятають ті часи, коли в селі проживала єврейська громада. Однак вона залишила село ще до початку Другої Світової війни.

На південь від ділянки розташований старий єврейський цвинтар. За словами місцевих жителів, на цвинтарі раніше було кілька каменів (кам'яних надгробків), зараз територія цвинтаря поросла сосновим лісом; ні каменів, ні слідів могил не видно, лишилися лише вал і рів, які раніше оточували цвинтар.

Тепер село стало дачним селищем заможних жителів м. Корюківки, старі будинки зносяться, на їх місці зведено цегляні конюшні, манеж, житлові і господарські будівлі.

1. Лазаревский А. Список водяных мельниц Черниговского полка (в 1742 г.) / Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Книга 2. – Выпуск 5-6. – Чернигов. – 1872. – С. 99–135.

2. Ситий І. Опис Менської сотні 1734 р./ Сіверянський літопис. – 2007. – № 4. – С.40

Виктория Мудрицкая

Синагогальная ткань из фондов Черниговского исторического музея им. В.В. Тарновского

В Черниговском историческом музее имени В.В. Тарновского хранится небольшая коллекция предметов еврейской культуры XVIII-XIX вв.¹ Это - указка для чтения Торы, тфилин, метрическая книга, Пинкас, фрагмент свитка Торы, а также "покрывало погребальное" (И 2039). Так было записано в музейной инвентарной карточке, составленной в 1948 г. К сожалению, в годы войны музейная документация была утрачена и учетные карточки составлялись заново. По этой же причине неизвестен источник поступления.

В Черниговский государственный исторический музей "покрывало погребальное" попало в 1925 г. в составе собрания Музея культов, созданного в 1921 г.

При более детальном изучении оказалось, что представленный артефакт - это парохет - большая завеса, которая закрывает нишу Арон-кодеша², где хранятся свитки Торы. Она сохранилась вместе с капоретом - (ламбрекеном) - малой завесой, верхней частью парохета³.

Обычай завешивать алтарь с Торой связан с библейским прошлым⁴.

Парохет упоминается в книге Исход (XXXV, 12) как полог для завесы (для отделения Святая Святых). "И сделай завесу из голубой, пурпуровой и червленой шерсти и крученого виссона (тонкого льна); искусною работою должны быть сделаны на ней херувимы; и повесь ее на четырех столбах из шитим (ситтим), обложенных золотом, с золотыми крючками, на четырех подножиях серебряных; и повесь завесу на крючках и внеси туда за завесу

ковчег откровения; и будет завеса отделять вам святилище от Святаго - святых" (Исх. 26:31-33).

Несмотря на различия в декоративном стиле, все ковчеги имеют общие элементы:

вышитая золотыми, серебряными и шёлковыми нитями по бархату или шёлку завеса парохет(ивр. פָּרֹחֶת), которая символизирует парохет Святая святых Храма;

в некоторых случаях над парохет помещают полосу из материи, которая должна напоминать крышку Ковчега Завета - капорет⁵.

Церемониальные ткани изготавливались, как правило, из дорогих тканей, пышно декорировались золотым шитьем и аппликациями.

Парохет из Черниговского музея прямоугольной формы (159x90 см), изготовлен из бордовой бархатной ткани, украшенной вышивкой в технике золотного шитья, битьем по карте (отдельные мотивы вырезаны из золоченой плотной бумаги и обмотаны серебряной проволокой). Использовалась также шелковая тесьма, кисти из сухозлотицы (медная посеребренная проволока, пряденная с шелком). Ткань по краям обшита тесьмой синего цвета. (Вероятно, парохет в XIX в. был обшият тесьмой и продублирован на хлопчатобумажную основу, тогда же могли нашить тесьму с шелковыми кистями - поскольку эти полосы перекрывают поверхность основного орнамента. В церковной и синогогальной традициях бытовало пожертвование дорогих светских тканей, в том числе и одежды, вышедшей из моды. Как правило, ткань потом использовали для облачения священников, литургийных тканей. Поэтому возможно, что сама ткань более ранняя, чем изготовленная из нее завеса*).

*Благодарю за помощь в атрибуции научного сотрудника Черниговского исторического музея им. В.В. Тарновского, заслуженного работника культуры В.В. Зайченко и ст.н. сотрудника Львовского Музея этнографии и художественного промысла Института народоведения НАН Украины, к.и.н. Л.П. Булгакову.

Бархат во многих местах высыпался, выцвел, многие детали вышивки повреждены, буквы сохранились не все.

Шитьем украшена вся основная поверхность изделия. В декоре церемониальных тканей используются различные изображения - сакральные символы иудаизма - таблица Декалога (Скрижали), корона Торы, две святые колонны, благословляющая рука, щит Давида, изображения львов, птиц и другие атрибуты⁶.

Очень часто центральное место занимает изображение таблицы с десятью заповедями. Изображение Скрижалей Завета со временем стало излюбленным еврейским символом. На нем обычно писали первые десять букв еврейского алфавита или первые слова каждой из десяти заповедей.

На парохете из нашего музея композиция в обрамлении цветочно-растительного орнамента состоит из: изображения Скрижалей в центре, над ними - корона Торы, под Скрижалиами - щит Давида, по бокам - две святые Колонны.

В верхней части, на капорете, соединенном с парохетом, часто размещали надписи с именами дарителей, датой изготовления, цитатами.

В нашем случае - надпись на иврите:

הַמְלָאָה עַל כָּרֶן מִלְעָדָה

"И возложи покрытие на ковчег сверху"*.

Это цитата из Торы (Пятикнижие Хумаш, Книга Шмот (Шмойс), недельная глава Трума, Гл. 25, 21): "И возложи покрытие на ковчег сверху, а в ковчег помести свидетельство, которое Я дам тебе"⁷.

По мнению специалистов (В.В. Зайченко, Л.П. Булгакова) дата изготовления парохета - конец XVIII - начало XIX веков.

*Благодарю за помощь в переводе черниговского раввина Исраэля Зильберштейна.

Таким образом, парохет из Черниговского исторического музея имени В.В. Тарновского является редким памятником еврейской истории и культуры Левобережной Украины и представляет значительный интерес для исследователей.

1. Пам'ятки єврейської культури в Україні. – К. – С. 129.
2. Там же. – С.140; Кратая еврейская энциклопедия.– Т. 4. – Иерусалим,1988. – С. 403–407.
3. Там же. – 139.
4. Булгакова Л. Синагогальні тканини у збірці музею етнографії та художнього промислу //Матеріали X Міжнародної наукової конференції "Єврейська історія і культура в країнах Центральної і Східної Європи XIX– поч.XX ст." – К., 2002. – Режим доступа: <http://www.judaica.kiev.ua/Conference/Conf2002/Conf30-02.htm>.
5. <http://www.threeda.ru/entsciklopediya/entsciklopediya-iudaizma/paroxet-zavesa.html>.
6. Л.Булгакова. Вказ. праця.
7. http://www.machanaim.org/tanach/b-shemot/indb07_1.htm.

Сведения об авторах

Бельман Семён

Председатель Черниговской областной еврейской общины, вице-президент Еврейского совета Украины, заслуженный работник культуры Украины.

Горох Николай

Научный сотрудник Черниговского исторического музея имени В.В. Тарновского, аспирант кафедры истории Украины Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя.

Дуденок Дмитрий

Краевед, г. Чернигов.

Игнатенко Игорь

Сотрудник ДП «Старожитности Полесья».

Кириевский Вячеслав

Краевед, г. Шостка.

Морозова Анна

Главный специалист Государственного Архива Черниговской области, кандидат исторических наук.

Мудрицкая Виктория

Зав. отделом Черниговского исторического музея имени В.В. Тарновского.

Половникова Светлана

Ст. научный сотрудник Черниговского исторического музея имени В.В. Тарновского, заслуженный работник культуры Украины.

Сокольский Яков

Краевед, г. Чернигов.

Степанова Елена

Краевед, г. Чернигов.

Тарасенко Александр

Доцент кафедры истории Центрально-Восточной Европы Института истории, этнологии и правоведения им. А. Лазаревского, ЧНПУ имени Т.Г. Шевченко, кандидат исторических наук.

Эткина Ирина

Старший преподаватель кафедры истории Центрально-Восточной Европы Института истории, этнологии и правоведения им. А. Лазаревского, ЧНПУ имени Т.Г. Шевченко, кандидат исторических наук.

Яненко Анна

Аспирантка кафедры археологии и музееведения Киевского национального университета имени Тараса Шевченко, ведущий библиотекарь Научной библиотеки Института археологии НАН Украины.

Содержание

<i>Кириєвський В'ячеслав</i>	
Єvreї за Локотською заставою	3
<i>Половникова Светлана</i>	
Авраам Айзен – издатель и владелец книжного магазина в Чернигове	11
<i>Степанова Елена</i>	
Из истории завода Гинзбурга в Чернигове	15
<i>Сокольский Яков</i>	
Т.Г. Шевченко и евреи	30
<i>Бельман Семён</i>	
Сионистское движение в СССР в 1920-х гг. (Черниговщина, г.Прилуки)	35
<i>Дуденок Дмитрий</i>	
Численность еврейского населения Черниговского округа в середине 20-х гг. ХХ в.	48
<i>Горох Микола</i>	
Маловідомі сторінки життя керівників Чернігівської обласної контори „Торгсин”	53

Тарасенко Олександр	
Євреї в спогадах священика Матвія Полонського	64
Яненко Анна	
Охорона і збереження пам'яток єврейської культури у міжвоєнний період за матеріалами фонду Всеукраїнського археологічного комітету	74
Еткіна Ірина	
Повсякденне життя міста Щорс у 1930-х роках та евакуація єврейського населення під час наступу німецьких військ у спогадах Зіновія Волкіна.	84
Дуденок Дмитрий	
Абрам Кацнельсон и Олекса Десняк	95
Ігнатенко Ігорь	
Єврейські пам'ятки в с.Бреч	102
Мудрицкая Виктория	
Синагогальная ткань из фондов Черниговского исторического музея имени В.В.Тарновского	104

Науково-публіцистичне видання

ЄВРЕЇ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Історія та культура

Чернігів, видавець Лозовий В.М., мова російська

Научно-публицистическое издание

ЕВРЕИ ЛЕВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ

История и культура

Ответственная за выпуск В. Мудрицкая

Технический редактор В. Лозовой

Дизайн обложки Л. Посымашная

Компьютерная верстка В. Лозового

Корректор В. Мудрицкая, А. Чеван

Подписано в печать 29.07.2011 г. Формат 60x84/16. Бумага офсетная. Гарнитура Times New Roman Cyr.

Усл. печ. л. 6,5 + 0,25 ил. Усл. краск.-отт. 6,5 + 0,25 ил. Уч.-изд. л. 6,05 + 0,23 ил.

Зак. № 00??. Тираж 150 экз.

Издатель Лозовой В.М.

Свидетельство о внесении субъекта издательского дела в Государственный реестр
издателей, изготовителей и распространителей издательской продукции.

Серия ДК № 3759 от 14 апреля 2010 г.

14005 г. Чернигов, ул. Мстиславская, 56/34

Тел. (0462) 972-661

www.lozovoy-books.cn.ua

Отпечатано ФОП Лозовой В.М.

14027 г. Чернигов, ул. Станиславского, 40